

16+

ISSN 0235 - 0173

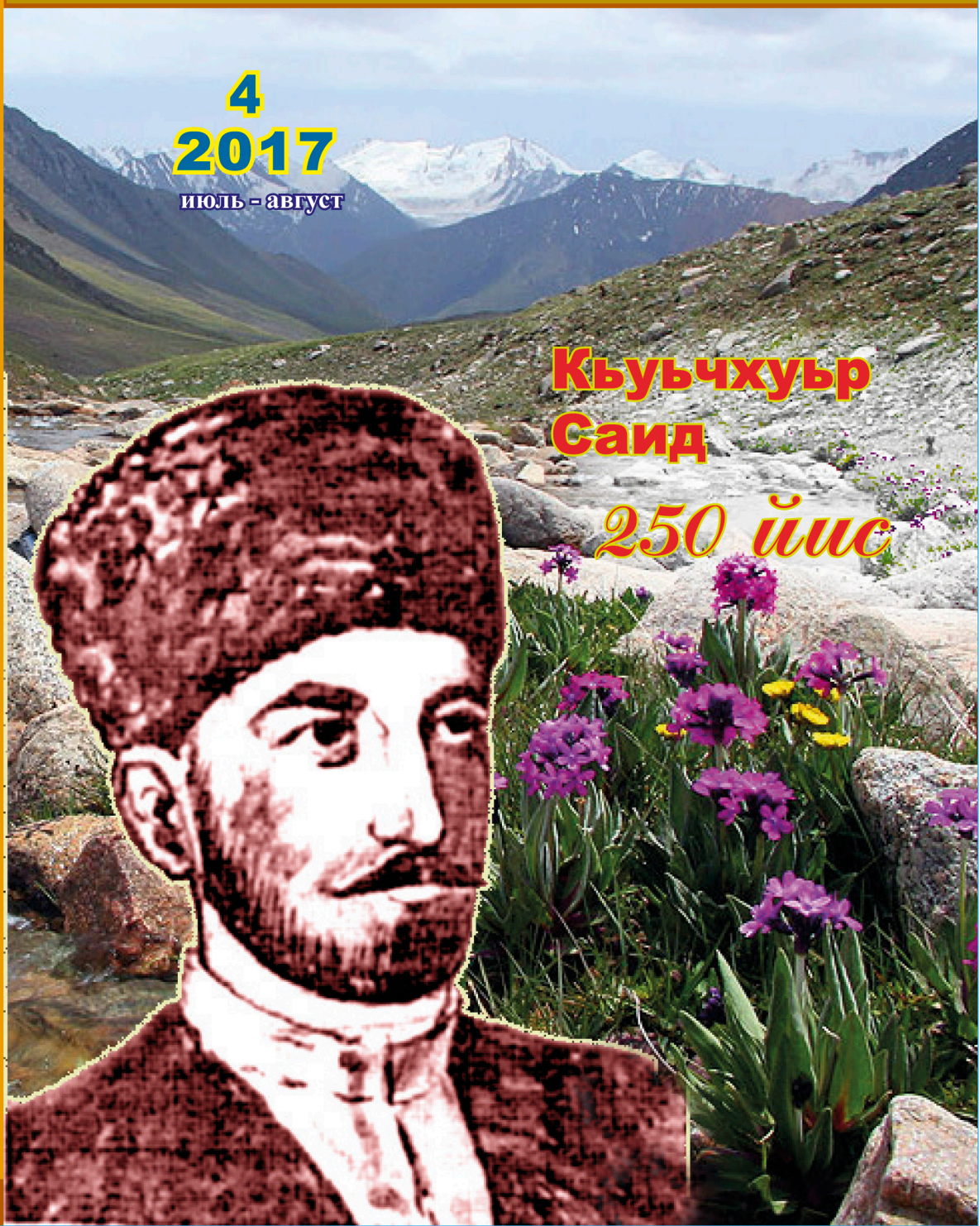
Сатур

4
2017

июль - август

Къучхуър
Саид

250 йис

С а м у р

Йиса ругудра акъатзавай литературно-художественный
ва общественно-политический журнал

Литературно-художественный и общественно-политический
журнал. Выходит 6 раз в год.

Учредитель:
Министерство печати и
информации РД

1952-йисалай акъатзава.

Издається с 1952 года.

4

2017

июль - август

Государственное бюджетное
учреждение Республики Дагестан
“Редакция республиканских лите-
ратурных журналов “Соколенок”
и “Литературный Дагестан”

КЫЛЕР

РЕДАКТОРДИН ГАФ

Абдуселим Исмаилов. Таъсирдин
гелер.....3

КЪУЪЧХУЪР САИДАН 250 ЙИС

ШИИРАТ

Лезги Агъмед. Я залум хан. *Шиир*.5
Алирза Саидов. Саидан вилер. *Бал-
лада*.....6
Абдуселим Исмаилов. Саидав ра-
хун. *Шиир*.....8
Ханбиче Хаметова. Ашукъдин на-
гъма. *Баллада*.....9
Майрудин Бабаханов. Саидан суд.
Баллада.....11
Абдулкъадир Сайдумов. Къуъчхуър
Саид. *Шиир*.....14
Сажидин Саидгъасанов. Саидан ва-
танда. *Поэмадай чIук*.....15
Айдунбег Камилов. Къуъчхуър
Саид. *Поэмадай чIук*.....17
Гъажи Гашаров. Женгчи шаир.
Макъала.....18

ШИИРАТ

Ханбиче Хаметова. *Цийи эсерар*. 27

ГЫКАЯТ

Нариман Ибрагъимов. Ватандиз
рехъ. *Повестдин эхир*.....47

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ВЕЗИФАЯР
ТАМАМАРЗАВАЙДИ
Мурад АГЪМЕДОВ

КЪИЛИН РЕДАКТОРДИН
ЗАМЕСТИТЕЛЬ ВА
ЖАВАБДАР РЕДАКТОР
А. ИСМАИЛОВ

РЕДАКЦИЯДИН КОЛЛЕГИЯ:

КЪ. АКИМОВ
М. БАБАХАНОВ
ГЪ. ГАШАРОВ
З. КЪАФЛАНОВ
А. КЪАРДАШ
Х. ХАМЕТОВА
А. МИРЗАБЕКОВ

Электронный адрес:
Litsamur@yandex.ru

Компьютердал верстка
авурди Ф. ГЪАЖИЕВ .

Чи телефонар:
Къилин редактор 67 -16 -31
Редактор 67 - 36 - 28, 67-89-60
Бухгалтерия 67-18-75

Самур №4, 2017
июль - август
На лезгинском языке

ИЛИМ ВА КУЛЬТУРА

Арбен Къардаш. Квахъай тлалаб. Етим
Эминан «Фана дубня, вавди я зун, вавди
буьтуьн гъам жедани?...» шиирдикай фики-
рар.....82

САТИРА ВА ЮМОР

Абдуселим Исмаилов. Кямир аялдик.
Тикъ-тИикъни тлакъ-тлакъ. Ахвар. Вили
лам. *Куьруь гъикаяяр*.....91
КЪАРАВИЛИЯР.....95

Выход в свет 3.08. 2017 г.
Тираж 510 экз
Заказ № 0713
Цена свободная.

Типография: Издательский дом “Дагестан”
Адрес типографии: 367018, РД, г. Махачкала,
пр-т Насрутдинова, 61

Регистрац. номер ПИ №ТУ05-00351 от 01.12.2016 г.
Выданный управлением Роскомнадзора по Республике
Дагестан.

Редакция и издатель: Государственное бюд-
жетное учреждение Республики Дагестан “Редак-
ция республиканских литературных журналов “Со-
коленок” и “Литературный Дагестан”.

Адрес редакции и издателя: 367000, РД,
г. Махачкала, ул. Даниялова 55.

Редакциядинни макъалайрин авторрин фикирар сад
тахъун мумкин я. Макъалайрин, абура гъизвай де-
лилрин дуьзвилини патахъай жаваб авторри чпи гуда.
“Самур” журналдиз акъатай материалар печатдин
маса органра чап хъийидайла, журналдин тIвар кьун
чарасуз я.

Редактордин гаф

Абдуселим
ИСМАИЛОВ

ТАЪСИРДИН ГЕЛЕР

Саки гъар са халкъдин тарихда чпин чанар ва уьмуьрар милли мураддин ва къастарин рекъе къурбанд авур инсанрин тIварар ава. Абурун арада, халкъдин аслу туширвал патал тур гъиле аваз хъайи женгчиър хъиз, руьгъдин яракъ гваз женгера хъайибурни тIимил авач. Чи халкъдин тарихда ахътин ксарикай ва тIварарикай сад шаир ва ашукъ Саид, милли ва вири Дагъустандин литературада къабулнавайвал, Къуьчхуьр Саид я.

Къуьчхуьриз чун 1997-йисуз акъатнай. Чна Къурагъ райондикай телефильм гъазурзавай. А вахтунда акур иикилар къад йис ала-тайлани вилерикай карагзама, абуру, вергедина кун хъиз, руьгъдани чеб рикIел хкизва. Дагъустандин гзаф районрин хуьрер акур, хуьрер куьч хъана амуькнавай харанIайрин арайра къекъвей чаз ина хъайи таъсир икъван дерин гел тадайди хъунихъ вуч себеб аватIа?..

Кетин дагъдин къуза патан кIане авай Къуьчхуьра са къадаг агакъна хзанар яшамии жезмай. Къуьчхуьр Саидан бубайринбур я лагъай кIвалерин гурмагъдайни гум акъатзамай, абур адан не-вейрикай-багърийрикай садан ихтиярда амай. Белки къетIен таъсирдин себебни гъам тиртIа – чIехи женгчидин, ялавлу шаирдин утагъар сагъдиз амуькун!?

Раган килел хкажнавай са шумуд мертебайрин къелеяр хътин магъледин са айвандикайни ина инсанрин нефес амайдакай, къа-пудихъди жигъирдал гъеле чIур акъалт тавунвайдакай лугъузвай лишанар аквазвай.

-Са шумуд йисалай ина касни амуькдач-, лагъанай чаз куьчедал гъалтай къуьчхуьрвиди. Белки къетIен таъсирдин себеб гъа им –

къадим хуър жемятди тамамдиз гадардайдан патахъай чак кутур къалабулук тиртIа!?!..

Къуьчхуьра Лезгистандин виридалайни надир мискIинрикай сад авайди чизвай чун адакай рахайла, къуьчхуьрвиди лагъанай:

-Аниз фидалди, тефин хъсан я.

Гъайиф кваз лагъай и келимайрин гъавурда чун, маларин паракдиз элкъуьрна метIерихъ къван фид авай гъаятдай физ тахъана, патарив гвай харапIайрин цларилай мискIиндин къвед лагъай мертебадиз гъахъайла, акъунай. Гъа и иесисузвиле виш йисарин идалай вилик мискIиндин цлариз акъуднавай цуькверин нехишар гуьзгуьяр хъиз нур гуз амай, амма мискIин вич амачир, ам гереке инсанар хуьре амачир. Белки ида авур таъсир виридалайни къуватлуди хъанайтIа!?!..

Гъа къуьчхуьрвиди лагъайвал, ина кIвалерал гум аламачиз, къапуйрихъ жигъирар, магълейрихъ ккIарни куьчеяр галамачиз самбар йисар я. Яраб къуьчхуьрвийри чпи чна хътин гъайифдин кун гъиссаватIа? Тахъана жеч. Амма чалай-квела аслу тушиз физвай уьмуьрди къисметар маса рекъера тунвай хуьрер Лезгистандин чилерал цIудралди алайди аннамишайла, Къуьчхуьррин жемятдин гъавурда акъазни регъят жезва.

Агъадихъ куьне кIелдай «Женгчи шаир» макъалада вири уьмуьрда Саидан ирс кIватIунал машгъул хъайи алим Гъажиги Гашиарова адан уьмуьрдикай ва яратмишунрикай, вичин девирда халкъдин гъиле хъи тур хъайи женгчидин къисметдикай кхъенва. Гъавилияй чун адан адакай рахадач, анжах са кар къейд ийида: Вичин къамат шишррани поэмайра, художникри чIугунвай шикилрани тамашайра, къилинди, халкъдин руьгъда ва адан хазинайра даим сагъ яз амай шаир ва ашукъ, девирдин цIаяри кайи, вахтунин истисмардив женгиниз экъечIдай жуьрьэт авур Къуьчхуьрви Саид гъамашанда чи халкъдин ягъ-намусдин къилел алай пайдах яз амукъда. Гъавилияй адакай гъакъван эсерарни арадиз къвезва. И цIарарин автордини Къуьчхуьррин хуьре хъайи са шумуд сятда вичин бейнидиз авур таъсирдикайни Къуьчхуьр Саидаз вичин патай авай багъривиликай кхъин тавуна тунач.

Агъадихъ гузвай шишар вири Саидан руьгъдиз бахина лезги шаирри кхъенвай эсеррин арадай я.

Шишат

Къубчхуър Саидан 250 йис

Лезги АГЪМЕД

Я ЗАЛУМ ХАН

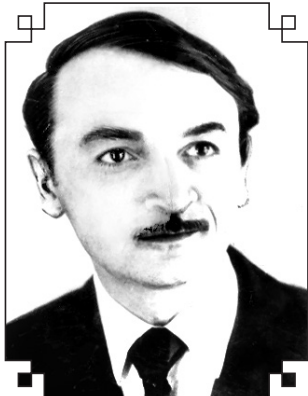
Агъ, мазарат, гъикІ гъана и хабар на,
Келледиз къан, мецез яна къабар на;
Я залум хан, къалур ийиз зарбар на:
Ашукъди вуч къан авуна, къада ваз.

Бубадин рикІ цІрадайди чида заз,
Дидеди хур гатадайди чида заз,
Ярди кифер чухвадайди чида заз,
Панагъ хъанач залум фелек-худа ваз.

Ашукъ фида, чуънгуър тада аманат,
Лагъай гафар мецери гуз риваят,
Саидан кар къамир дуъшуъш, аламат,
Чилин винел я хан, я бег – сад амаз.

Ван хъайила, дагъдин свалар лал хъана,
Алван цуьквед винел чІулав хал хъана,
Къацу векъер къурана къал-къал хъана,
Агъмедаз пис къуъд атана гад амаз.

Алирза САИДОВ

САИДАН ВИЛЕР

(Баллада)

И дуънъядиз килигзава
Пашмандиз къве вил.
Чулав цавуз килигдайвал
Къурагърин къве вир.
Чулав я цуък, чулав я гъед,
Чулав я гъакІ раг,
Анжах къве вил, анжах къве вил
Экуъ я – къве рагъ.

А вилериз кІвахнава къел,
Гъинва вун,зи халкъ?!
Русвагънава намусдин къеб –
Амачни къегъал?!
ТахъайтІа куъ вирибурун
Буъркъуъ я вилер,
Аквазвачни ивидавай
Къурагърин вирер?!

Гъич садани къачузвач лаш,
Къачузвач нажах,
Гуя хъанва,гуя хъанва
Вирибур начагъ.
И кар акур ханди вичин
Къалурзава гуж:
Сифте гъизва вичин месик
Ви тІвар алай руш.

Хкажзава Саида къил,
Гъиле къазва саз:

«ИкI яшамиш хъайтIа мад,
Лянет хъурай заз.
Ни туна ви кIарабда кичI,
Шарвилидин эл?!
Къарагъ, хандин вилериз къе
Яда чна къел!»

Къарагъзава КIири Буба –
Къурагърин ялав,
Ламарал хъиз акъалжзава
Ханарал жилав.
Са чIалалди рахазва къе
Чуьнгуьрни тфенг:
Сад хъайила, садавайни
Къаз жедай туш фенд!

«Халкъдихъ шедай вил акъатда»
Лагъай хан, фекъи,
Вучиз хъанвач бес Саидан
Вилер къе буьркъуь?!
Чи намусдин гуьзгуь тушни
Саидан вилер –
Гъавиляй къе экуь тушни
Къурагърин вирер!

**Абдуселим
ИСМАИЛОВ**

САИДАВ РАХУН

**Къуъчхуър Саид, Къуъчхуъра ви ад акъатай кІвал ама,
Къведни санал а таварин мугъманар яз хъанайтІа.
Зи бедендин гъар гъалуна ви вилерин тІал ама,
Ви дертни гъам къезилариз йиф-югъ рахаз хъанайтІа.**

**Лагъ, ашукъ, вун нив рахана эхиримжи сеферда,
Ни ваз межлис къурмиш ийиз вичин тавдиз эверна?
Зи япариз секин йифер куътягъ тежер демер я,
Ви чуънгуърдин симеравай гъайбатни наз хъанайтІа.**

**Зун ви къисмет эхай зурба дагъдин куълуъ ккІал я,
Зун вахъ яс къур дидедиз мад шадвал хгай аял я,
Зун къисасдин тур гъилевай туънт дагъвидин хиял я,
Ви хийирдик-шийирдик зун гъамиша кваз хъанайтІа.**

**Лугъумир хъи, хкъанава чна маса замана,
Дердер-гъамар тІимил яз чаз, шадвилерни – ацІана!
Къарагуън чи гуъгъуънани къекъвез ама датІана,
Вуна хътин са гел адал жувани таз хъанайтІа.**

**Вилер аваз буъркъуъбуру рамиз рузи чарадан,
Накъваралди къар тІушуниз эцигзава авадан,
Зазни чка авач ваз хъиз и азгъунрин арада,
Ишигълугъдихъ рекъе ви гъил зи гъиле къаз хъанайтІа.**

**Гъикъван арза авуртІани, им вафасуз дуъне я,
Я жуван, я чарадан лукІ тахъайдан тІвар вине я,
Азадвилихъ ялун даим – им чи руъгъдин бине я,
А бинедай халкъди санал гъамга яд хъваз хъанайтІа.**

Ханбиче
ХАМЕТОВА

АШУКЪДИН НАГЪМА

Девирар физва хиве аваз къан,
Шаирдин кымет – рикӀел алай къван,
Самурдин ятар, Каспидин лепе,
Шагдагъдин муркӀар, къаябар еке,
Гьинвай алпандин туьнт ивидин эл,
ЦӀай къур вилериз вегьедайла къел?
Куьз буьркьюь хъана элдихъ шехъай вил,
Гуя фалужди ажужарна гьил.
Гъажи-Давудан яд алай яракъ
Къадай гьил мегер хъанайни члахъ?
Куьз киснай жемят, къабулиз няне,
Шаирдин вилер – курутдин дегъне...
Жавабар тахъай суалар я сел,
Куьз атаначир чи ивидал звел?
Алатна легъзе, чи рехъ дуьз фенач,
Хиве къан, чавай шаир хуьз хъанач.
Гъа югъ – къенин югъ, алуд тежер яс,
Сузади къуна чи ашукъдин саз.
РикӀер къарсурдай мусибат нагъма,
Алудиз тахъай айибдин тагъма.
Тезенаг рикӀин, шаирдин сес кур.
ЛукӀ я къакъара муьрхьюь къур гапур.
АлкӀанва хурал хур кудай медал,
Хиве къан авай зи хайи мегъал.
Чи зигъин хъанва вилиз сухай риб
Гъим хъурай жаваб алуддай айиб?
Квахъдани тахсир хиве къуналди,
Са Шарвилидин хиве туналди,
КӀелед хивелай гъарайна лугъуз,

«Гъай» тахъай гъарай, вахт зайна лугъуз?
Къве виш йис кузва Саидан вилер,
Ни туьхуьрда цIай, къакъажна гъилер?
Къакъан цаварив агакъначни ван?
Къегъалар хадай хтанач Ярчан.
Къил къуьнераваз илис хъана чун,
Буьркъуьвал эхна, лап кис хъана чун.
Касрин гъуьл, илич ви уькIуь ятар,
Суст хъанвай руьгъдай акъудна къабар.
Шагъдагъ, гъалча чал ажугъдин ккIал,
Секин жез тамир рикIе авай тIал.
Къарачи вахт, чун ийимир херде,
Къазуна, гарар чи япун перде.
Миллет, жеда вун гафарин иес,
Хуьз алакъначтIа ви шаирдин сес.
Чарху-фелек я ви гъалатIрин саф,
Гъеле тайин туш ви акъалтIай гаф.
Ашукъдин нагъма – чи бейнидин зенг,
Вижданвал хуьдай давам жезва женг.

**Майрудин
БАБАХАНОВ**

САИДАН СУД

I

**Хаиндаказ яхул ханди
Саид буъркьюъ авуна.
И чІуру ван атай къванди
Хъел-ажугъди къачуна.**

**Ийиз чпин къилин-кІвачин,
Физва дустар Къуьчхуърдал.
Къинер къазва, :- Адан вичин
Эквни чна туьхуърда.**

**Кул ийизвай чІижерик хъиз,
Инсанрик ква гъулгъула.
КІвалериз физ, эвериз гъиз
Кимел жегъил ругулар.**

**Гъар сихилдай вад-ругуд кас
ЭкечІнава къушундик.
– Сад я чи къаст – вахчун къисас,
Къе хан чна тІушунда...**

**Гъазур хъанвай гъатиз рекъе,
Гъелегъар къаз «вагъшидиз».
Агъсакъалрин чІехи десте
Акъат хъана къаршидиз.**

**– Чилерал – куьн, цава – Аллагъ!
Чна кІан-пун фагъумна
ЧІехи хуър я хандин Къурагъ,
Къачуз жедач гъужумна.**

БалкІанралла куьн акъахна,
Тахтайраллаз хкида.
Яд бес жедач чи булахра
Куь мейитар чуьхуьдай.

Хан ахмакъ туш, гъазур хъанва,
Куьмек къвезва Къумухдай.
Алад, алад чаз кІур гана,
ТахъайтІа рехъ ачухдач.

Патанбуру къисас лугъуз
Куьнни Мурсал кукІурда.
Атай чІавуз душман хуруз
Чпи къулухъ чукурда.
Къушун къведа Къуьчхуьр къачуз,
Чи кІвал-югъни чукурда.

Ахлад, ахлад, жемир хибри
Вуч кІантІани лугъурай.
ВикІегъ ятІа, фена чпи
Хандин дуван акурай.

Са-сад, са-сад, кимел алай
Къушун чкІиз гатІунна.
КІвализ хъфиз, чпел алай
Женгчи партал хтІунна.

Тек амукъна атайбурни
Сад-вад мирес Саидан.
– Къе кІватІ хъана, чкІайбурни
Са вахт къведа, рекъида.

Амма абур негъда ахпа
Къуьчхуьрвийри чпини.
Хан лугъудай пехъи ампа
ЧІугун тавур епиниз...

Саида мад хуъруьн кимел
 Къачузмачир къадамни.
 ГайитIани, гьалтна вичел,
 Я къазмачир саламни.

Къерех хъанвай жемятдивай,
 Югъди гъенел ацукъна.
 Эхир сада меслят гъана,
 Са къил чIугун ашукъдал.

КичIез-регъуьз чIехи десте
 Адан патав агатна:
 – Гъайиф, гъайиф, вун жез хесте,
 А кицIел вун гъикI гьалтнай?

ЧIугваз хъана мад язухар,
 Хиве къазвай куьмекар.
 – Къежирмир кван куь яйлухар,
 Мецер мийир гьелекар.

КIанзавачир артух рахаз,
 Вучда, куьне мажбурна.
 Квез чухсагъул, куьне яргъаз
 Къуьчхуьррин хуьр машгъурна.

Чизвачир заз къенин къалди,
 Гила са кар аян я –
 Куьн хътинбур аквадалди,
 Буьркъуь хъунни хъсан я.

Атайбурун гъардан къилиз
 Гуя кутIа чуькъвена –
 Фикирлу яз, чуькъни тийиз,
 Гъарма санихъ хъфена...

Абдулкъадир
САЙДУМОВ

КЪУЪЧХУЪР САИД

Шаирвилин гъундуър вине,
Авай кас тир вун лап еке.
Жавагъиррин магъир уstad,
Руъгъдин дестек тир ашукъ сад.

Ви чуънгуърдин назик сесер,
Гилани чи япарава.
Ваз рагъмет хъуй, чIехи ашукъ,
Уяхрай чун ахваравай.

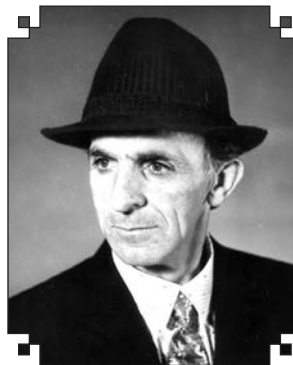
Гъалиб хъана акъажунра,
Ви гъунар на къалурнай хъи.
Пехилвиляй алчахри ви
Экуъ вилер акъуднай хъи.

Ваз Дилбера экв къалурна,
Вичин нурлу вилерай гуз.
Ви гъил къуна, гваз къекъвена,
Дагъларайни хуърерайтIуз.

Ваз рагъмет хъуй, хандиз - лянет,
Экуъ дуънья мичIи авур.
КицIер хъана а алчахар,
Чвак гзаф тIуър, пехъи авур.

Сажидин
САИДГЪАСАНОВ

САИДАН ВАТАНДА

(Шииратдин веривердер)

Къурагъ дагълар, Къурагърин вацІ,
Дегъ девиррин Гияр шегъер!
Халкъдин рикІяй акъудай къацІ,
РикІел хкин вахтар зегъер.
«Яхул бармак чІулав рекъел»,
Мурсал лугъур са хан хъана.
Вуч атайтІа вичин рикІел,
Гъам тарихда таз кІан хъана.

Лезгистандин гъар са патаз,
Ашукъ Саид машгъур хъана.
Шиирралди девир гатаз,
Акур хандин гъал чІур хъана.
Пачагъ течир хан авай чІал,
Чи Саидаз тушир хабар.
Хандин пеле къан авай чІал,
Чир хъана геж хъиз бейхабар.

Чуьнгуьрдин ван, ашукъдин сес,
Лекъер хъана цава авай.
Хандин папар хъанва серес,
Хандин вилер къава хъана.
Виридалай тир жегъил свас,
Ашукъ Саид сифте акур.
Гуьрчегвилиз пара тир хас,
Икъван чІавал ерли такур.

Саид авай тавханада,
На лугъун, мад кас авачир.
Хандин кефи ни ханатІа?
Хабар къванни къаз авачир
Гъил хкажна тур хъиз къецІил,
Межлис чІурдай къуват хъана.
Ашукъ Саид, атІана цІил,
Пагъливан хъиз ават хъана!..

**Айдунбег
КАМИЛОВ**

КЪУЪЧХУЪР САИД

(Поэмадай чIук)

Чи чуьнгуьрар, са гьебедин кьве хел хьиз,
Сад садакай хкудиз хьун четин я.
Без куьз абур, чIемерукдин кьве хел хьиз,
Сад рекье жез, муькуьд гьакIа секин я?

Къизил гьвечи хьайитIани, виринра,
Къимет адан багьа жедай адет я.
Садра атIун, алцумна хьиз иридра,
Чи бубайри дагьвийриз тур хесет я.

Шит шурва хьиз, тIуьн тавуна амукьдай,
Шит рахунни чIулав хал я тарихдиз.
Шаирдин чIал, халкъарин рикI ацукьай,
Аманат я девир лугьур арифдиз.

Лацувал таз, чIулаввилиз икрамдай,
Кас бажагьат чи арадай жагьида.
Хайи Ватан рекьин тийир илгьамдай,
АцIурна чи такабур хва Саида.

**Гъажи
ГАШАРОВ**

ЖЕНГЧИ ШАИР

(Къуьчхуър Саидан уьмуьрдиз ва шииратдиз сиягъат)

Виш йисаралди халкъдин арада яшамиш жезвай женгчи шаир Къуьчхуър Саид, адан яратмишунар халкъдиз къени багъа ва истеклу я. Гъахъсуз ханариз ва беглериз акси фикиррив ацІанвай Къ. Саидан эсерар кІелдайла, бажарагълу урус писатель ва демократ А.И. Герцена вилик девирдин культурадиз талукъ яз лагъай гафар рикІел хкиз жеда: «...виликан девирдин меденият ахтармишдайла, гъар сеферда чун маса вилерай килигзава: гъар сеферда адан (медениятдин – Гъ. Г.) гъакъиндай цІийи фикирар арадал къвезва. Дериндай ва дикъетдивди виликан культура ахтармишайла, чаз хъсандиз гилан ва гележегдин культурани чир жеда; къулухъ вил ягъиз чун вилик фида».

Къ. Саида дугъриданни лезгийрин эдебиятдиз дерин фикирар, жанлу образар, гуьрчег кІалубар гъана. Куьрелди, ада лезги шиират вилик тухвана ва гележегдин шаирризни еке таъсирна.

Бажарагълу устаддин ярамишунар гилалдини тамамдиз кІватІ хъувунвач. Къ. Саидан ярамишунрикай сифте гаф лагъайди Гъажибег Гъажибегов я.

Шаирдикай гъакІ Мегъамед Гъажиевани кхъенай (Литературадин хрестоматия. Вад лагъай класс патал учебник. – Махачкала. 1948). Абурулай гуьгъуьниз и кІвалах Н. Ахмедовани («Дуствал» 1960-йис, №2) А. Агъаева давармазава. А. Агъаеван «Лезгийрин машгъур шаир ва ашукъ Къуьчхуър Саид» тІвар алай макъалада шаирдин уьмуьрдикай ва чІаларикай раханва. Къейд авун лазим я хъи, алимди шаирдин уьмуьрдиз талукъ цІийи делилар гунихъ галаз санал адан эсеррин социальный метлеблувал, художественный жигъетдай таъсирлувал ва гуьрчегвал къалурнава.

Къуьчхуър Саидан «Шикаят» (-Махачкала: ДКИ. 1990) – сифте кІватІал Гъ. Гъ. Гашарова гъазурна чапдай акъудна. Ана яшайишдин, муьгъуьббатдин ва насигъатдин месэлайриз талукъ яхцІурни цІудалай артух шиирар ганва.

Сифте ктабдин гуьгъуьналлаз Къ. Саидан «Женгчи шаир» (- Махачкала: ДКИ. 2004) – кIватIални акъатна. Ам Гь.Гь. Гашаровани А. Ляметова туькIуьрнава.

Къ. Саид яшамиш хъайи девир лезгийрин бязи хуьрера, (гъакI Къуьчхуьрани) Къазикъумухрин ханари агъавал ийизвай вахтар тир. Къвед лагъай Сурхай ханди (1788-1812) вичин гъилик квай халкъар инсафсузвилелди истисмар ийизвай. ИкI, Къурагъа са кесиб гадади вичиз кIани руш Айисат лишанламишайдакай Сурхаяз хабар жада. Вичин ихтияр авачиз яр хкъдай жуьрэт авур касдиз ада жаза гун буйругъна. Жегъил гада Сурхаян гъилибанри инсансузвилелди рекъида. И кардикай хабар хъайила, Айисата вичин ярдихъ элкъвена икI лагъанай:

**Асмишна къей я Мегъамед,
Вун тухудай гур къвезава.
Язух хъана етим рушан,
Икърар тавур зул къвезава.**

Ханарин зулумкарвилерикай лакрин этнограф Абдулла Омаровани тажуб жадай хътин малуматар гузва. Ада кхъизва: «Са сеферда (им хъуьтIуьн вахтунда хъайи кар я. – Гь. Г.) хандин вилик нуькерди чай гъида. «ПатIнус михъи туш!» - лагъана, ханди гъарайна. Нуькерди, гъасятда жибиндай ягълух акъудна, къаб михъиз башламишна. Хандиз и ягълух са мус ятIани вичи ашнайрикай садаз багъишайди тирди чир хъхъана. Гъа йифиз кесиб нуькер гел галачиз квахъна. Гатфарихъ, мурк цIрайдалай гуьгъуьниз, патав гвай къубудай адан мейит жагъанай».

Винидихъ ганвай фактари чаз Къ. Саид яшамиш хъайи девирда агъавал авур инсафсуз ханарин къилихар хъсандиз ачухарзава. Дугъриданни а гъахъсуз аямда инсанар, Етим Эмина лагъайвал, «жанавурризни хипериз» пай хъанвай. ИкI, мукъвал-мукъвал бунтар къарагъдай, ханарин мулкариз цIаяр ядай.

Къ. Саид виликан Куьре ханлухдин (гилан Къурагъ район) Къуьчхуьррин хуьре кесиб лежбердин хзанда дидедиз хъана. А. Агъаева кхъизвайвал, Саидан бубади ам медресадиз ракъурна, амма фад етим хъайивилай адавай кIелун куьтягъиз хъаначир. Саид чIехи хзандиз фу къазанмишуниз мажбур жезва. ИкI тиртIани, Саидаз кIелиз-кхъиз чир жезва. «Саида вичин эсерар араб гъарфаралди къилдин дафтардиз кхъенай, амма ам гилани гъатнавач», - къейдзава алим Мегъамед Гъажиева.

Саидаз хъсандиз саз ва кфил ягъиз чидай. Ада халкъдин авазриз ва сивин яратмишунриз къетIен фикир гузвай. Хайи халкъдин яшайиш хъсандиз чирун патал Саид гъакI къунши магъалрин ва азербайжанрин хуьрериз физ хъана.

Чи критикада Къ.Саид Азербайжандиз финиф себеб яз ашукъ ва шаир хъана лугъудай фикир гьалтзава. Гьелбетда, гъа девирдин чӀехи шаирар тир Вагъифан ва Видадидин ватанда дуламиш хъуни Саидан чирвилер, шаксуз, артухарна, адаз цӀийи тӀварар, шииррин икъван гагъди малум тушир чӀалар чир хъана. Амма Саидахъ вичихъ бажарагъвал авачиртӀа, адакай шаир жедачир. Аквадай гьаларай, Саидан шаирвилин алакьунар ам Къуба патаз фидалди арадал атайбур я. И кар адан «Шикаят» ва «Са рушаз лагъай чӀал» ашкъидин чӀаларини субутардай мумкинвал гузва.

Мукьувай азербайжандин халкъдин культурадихъ галаз таниш хъуни Саидан чирвилер гегъеншарна, са рахунни алачиз, адан хсу-си поэтический хатӀ, художественный образар арадал атуниз тагъ-сирна.

Ватандиз хтайдалай гуьгъуьниз адаз ханарин зулумкарвилер, инсафсузвилер мадни дериндай аквазва. Шаирди зегъметчийрин дерди-гьалдикай, яшайишдин четин шартӀарикай жанлу чӀалар яратмишзава. ЦӀийиз жагъанвай са эсерда Саида икӀ лугъузва:

**Мани лагъ, эй ашукъ, жегъилар патал,
Дава хъиз бейгъалдаз хъурай ам несиб.
Мани лагъ эллерин гуьгъуьлар патал,
Желб ая къваларив инсанар кесиб.**

ЧӀехи уstad СтӀал Сулеймана лагъайвал, эгер шаир мейит тушиз чан алай инсан ятӀа, ам кисдач. Дугъриданни Саидан гьахълу ва къуватлу чӀалар девирдин гьакимрин, вилик-къилик квайбурун, мулкдаррин рикӀериз сухзавай хци рапар тир. Абур, гьелбетда, шаирдал ажугъламиш хъанай.

Сурхай ханди вичиз табий тушир ашукъдиз кар къун къетӀна. Ада Саид вичин патав гъиз туна. Амма Саида хандиз рей ганач. Ам, жуьрэтдивди къил хкажна, Сурхаяз килигна. И вакъиа СтӀал Сулеймана «Жувакай эхтилатда» икӀ рикӀел хкизва:

« - Лагъ са чӀал! – лагъана кар-кеспи авачиз, рикӀ акъатзавай ва муьжуьд паб авай ханди. Саида лагъана...

- Вуна хъсан лугъуда, вун, гьелбетда, устӀар я, - лагъана ханди, амма вилер акъван ягъсузвилелди вучиз килигда?... Инал зи папар алайди чизвачни ваз?..

ИкӀ лагъана, Сурхай ханди Саидан вилер акъудиз туна. Идалдини зулумкардин цӀай къенач, ада вилер ивидай хъанвай ва вич уьт-кемдиз акъвазнавай Саидавай хабар къазва: «Гила ваз аквазвани?» Руьгъдиз ажуж тахъай шаирди: «Аквазва», - лагъана, жаваб гана. Саидан вилегъвал акур ханди, адан вилериз къел ягъун буйругъна. ЯтӀани, Саид вичин гафунилай элячӀзавач, ада гужлу ванцелди, вилерай иви физ-физ лугъузва:

**Эй эренлер, зи чарх кьулухъ элкъвена,
Рагъ игисай уьмуьр кьакъудна хьи зи...
Икьван напак тир залум Сурхая
Даим шад вилер акъудна хьи зи.**

Идалай гуьгъуьнизни Къ. Саида хандин аксиниз мадни хци чӀалар туькӀуьрзава. Шаирдин са манида ихьтин цӀарар гьалтзава:

**Буба авач зи кьайгъуда акьадай,
Диде авач, чан хва лугъуз рахадай,
Вахни авач зи дерди-гьал аквадай,
Гьам-гьижранди рикӀ кана хьи зи.**

Сурхай ханди вичиз акси фикиррив ацӀанвай шиирар туькӀуьрзавай Саидан вилер, вичин папариз ягъсузвилелди килигзава лагъана багъна кутуна, акъудна. Амма и кардин гьакъикъи себеб Саидан эсерриз классовой жигъетдай дерин метлеб ва адаз халкъдин арада еке гъуьрмет хьун тир. Хандивай зулумкарвилелди шаир вичиз табиариз хъанач. Къвердавай Къ. Саидан шииррин мана дерин ва хци жезва ва абурук, А. Агъаева лагъайвал, бунтчивилин фикирар акатзава.

Чпин мана-метлебдиз килигна Къуьчхуьр Саидан эсерар са шумуд жуьредиз пайиз жеда. Муьгъуьббатдин чӀалар, аквадай гьаларай, ада шаирвили сифте камар кьачур вахтунда туькӀуьрайбур я. А шиирар фольклордин ва вичелай вилик хъайи шаиррин манийриз мукъва я. Месела, халкъдин мани:

**Ви буйдиз кьий, буйдал шумал,
Шумал буйдиз кьий, гуьзел яр.
«КӀанда» лугъуз алдатмишна,
Уьзуькьара хьуй, гуьзел яр.**

Къуьчхуьр Саид:

**Элкъвена заз килигзавай
Хь(и)пи катран вилериз кьий.
Хкажна яхъ лацу гардан.
Яд гудайдан гьилериз кьий».**

Саидан муьгъуьббатдин чӀалара рутулрин шаир Режебан кьошмайрилай тафаватлу яз ада социальный манадиз еке фикир ганва. Режебан «Севдигуьм» шиирдай са бенд рикӀел хкин:

**Ви кӀвал бушдиз акуна зун перт хъана,
Зи яр гьиниз фена, дагълар серт хъана?!**

**Жагъидалди дарман тежер дерт хъана.
ГъикІ давамрай чи рикІери, севдигуьм!**

Къуьчхуьр Саид:

**РикІ алай яр гъиляй къатна икІ фена,
Дерт къати жез Саидан рикІ ифена.
Садбур шехъиз, садбур чпиз кефина...
Къаралмиш хъуй ихътин девран, севдигуьм.**

Муьгъуьббатдин эсерра Къ. Саида жуьреба-жуьре поэтический такъатар ишелемишзава. Ярдахъ элкъвена шаирди адаз «шагъларин шагъ», «жейран», «марал» лугъузва. Саидан чІалара ихътин метафораярни гьалтзава: «дерт къати яз Саидан рикІ ифена», «зи беденди цІай къуна» ва икІ мад. Саидан эсеррин къуватлувал абур талукъарнавай тахсиркаррин тІварар къуна лугъун ва халкъдиз абуроз акси экъечІуьниз эверун я. Гъавиляй абур лезгийрин рикІелайни физвач.

Муьгъуьббатдин чІаларихъ галаз санал Къ. Саида зегъметчийрин яшайишдикайни эсерар туькІуьрзава. Ада гзафни-гзаф вичин къилел атай дуьшуьшрикай кхъизва, амма Саидан эсерар акъван гъакъикъатдиз мукъва я хъи, абурун гъиссер са касдиз ваъ, вири кесибрин гегъенш къатариз талукъбур я. Абурун мана-метлеб дерин я. Шаирдин «Яц квахъун» ва «Дуст Жафераз» шииррин бинеда шаирдин вичин къилел атай дуьшуьшар гъатнава. Малум я хъи, дагъвийри, и жергедай яз лезгийрини, чпин майишатда гамишрикай, балкІанрикай ва яцарикай менфят къачудай. Иниз килигна абуруйкай са Къ. Саида ваъ, адалай вилик ва гуьгъуьниз хъайи шаиррини эсерар туькІуьрнава. Месэла, ашукъ Режебан «БалкІан», Етим Эминан «Тумакъ яц», Хуьруьг Тагъиран «Ябу» ва масабур къалуриз жеда.

Саидан «Яц квахъун» шиир, халкъдин лугъунриз килигна, икІ арадал атайди я. Ашукъдахъ са яц авай къван. Сурхай ханди инсафсузвилелди шаирдин вилер акъудайла ам азарлу жеда. Адан кІвалин майишатдиз килигдай кас амукънач. Къ. Саидан яц квахъда. И кар себеб хъана, ашукъди сатирадин къайдада шиир туькІуьрна:

**Яц квахъна зи пуд югъ хъана,
Къуд лугъуьниз хам хтаначни?
ЧІугур къван гъижранар вичихъ,
Сад артух са гъам хтаначни?!**

«Дуст Жафераз» эсердани шаирдин яшайишдиз талукъ са вакъиадикай ихтилат физвай. Саид хизандиз фу къазанмишун патал гзаф чкайра къекъвенан. Адаз рекъин юлдашвал Жафер лугъудай

са касди ийизвай. Жаферани анжах Саида къазанмишайдан иеси-
вал ийиз хъана. Шаирди са къадар вахтунда адан алчах амалар эхна
ва эхирни и мердимазардиз са кар къун къетІна. Къ. Саида Жафера-
кай сатирадин шиир туькІуьрна, ам халкъдин вилик беябурна.

Лугьун лазим я хъи, Къ. Саидан философиядин ва социальный
чІаларини лезги шииратда къетІен чка къазва. Ада вичин эсерра
обществодин социальный къурулушдин месэлайриз талукъ суалар
къарагъарзава, гъа девирда инсанар сад садаз къарши къве класс-
диз пай хъанвайди къейдзава:

**Садбуруз къизил, садбуруз гимиш,
Садбуру мал хуьз, садбуру гамиш.
Дуьнья, вун нивди хъанва гуьруьшмиш?
Деврандикай пай хкудна хъи зи.**

Гъа вахтара агъавалзавайбурухъ элкъвена, Къ. Саида «язух элди-
кай хабар къан тийиз», «гуьлчименра чІулав чайгъун» тунвайбуруз
туьнбуьгъ ийизва:

**Регьимсузри вучиз девран гъалзава?
Лап Искендер яз нефсинихъ ялзава.
Язух элдиз экуь дуьнья салзава.
Гуьлчименра чІулав чайгъун жез, агъа.**

И фикир вич зегъметчийрин патал алай шаирди «Цийи варз»
эсерда мадни деринарзава. Ана Къ. Саида дуьньядикай пай атІан-
вай, амма уьмуьрдал рикІ алай буьркьуь шаирдин къамат ганва.
Ам экуь дуьньядал ашукъ ва гъейран я, амма гуьзел тІебиат ва адан
гуьрчег рангар шаирдин вилериз аквазмач:

**Къарагъна зун меселай къе,
Цуьк алай чІур аквазвач заз.
Белки, ачух хъанватІа экв?
Хуьр алай хур аквазвач заз.
Гъил къекъуьрна жагъурна саз,
Тезенаг гъич аквазвач заз.
Ядай за са дертлу аваз,
Симерин нур аквазвач заз.**

Шаирди таъсирлу рангаралди ханарин ва беглерин зулумкарви-
лерихъ эхир жедайдак умуд кутазва:

**Сурхай хан - зи рехъ атІай кицІ,
Адахъ инсаф авай туш гъич.**

**Алпандин цІай ягъайди хъиз вич,
Ам ягъай тур аквазвач жал заз?!**

Винидихъ чна къалурайвал, Къ. Саид яшамиш хъайи аям лезги халкъдин яшайишда виридалайни залан вахт тир. Хайи халкъдиз хъиз, шаирдизни гзаф азиятар аквазва. ГъвечІизмаз етим хъун, са руфуна твадай фу паталди гъурбатда къекъуьн, девлетлуйри истисмар авун ва, эхирни, Сурхай ханди са тахсирни квачиз вилер акъудун – ибуру, вири санлай къачурла, шаир дериндай къарсурна, амма ам руьгъдиз ажузариз хъанач.

Къуьчхуьр Саидан чІалар реализмдин тІалабунрив къадайвал туькІуьр хъанва. Шаирди гъакъикъи рангаралди «гъилер, беден ивид курут», «ивид вире авай гъуьлягъ», «келле буш» ва вичин «вилаятдани къаргъа рахазвай», «яхул шалдин ивидай хъайи лацу халат» алай, «чІулав рекъел пІир хъанвай» зулумкар Сурхай хандин суьрет гузва. Намерддин инсафсузвилер таъсирлудаказ къалурун патал шаирди устадвилелди контрастдин приемдикай менфят къачузва:

**Яхул бармак чІулав рекъел пІир хъана:
Чи хуьр, уба вирана, уф чІур хъана,
Ругун чІугвар рат рушарин хур хъана,
Бес гъикъван хъуй и хар, тІурфан, къарагуьн?**

Эгер винидихъ суьгъбетай шиирра Къ. Саид Сурхай хандикай раханватІа, «Агъаяр» эсерда вичи «кесибар саймиш тийизвай», «инсаф авачир», «мез туькъуьл» девлетлудан умимиламишнавай къамат ганва:

**Вун иблис я, шайтІан я вун гунагъкар,
Чиркин я руьгъ, туькъуьл я ви мез, агъа.
Кесиб саймиш тийиз, гъилле я ви кар,
Аквадач вун гъич дуьз рекъяй къвез, агъа.**

Малум тирвал, Къ. Саид Азербайжандин гзаф хуьрера къекъвена. А. Назаревича къейдзавайвал, «Шаирдиз гъанин ханарин зулумкарвилерни ақунай. Ам гъакІни Малла Панагъ Вагъифан мусибатдин къиникъин шагъидни хъанай. Иниз килигна адан яратмишунар ханариз ва беглериз акси фикиррив ацІанва. Ам Сурхай хандиз виКІегъдиз акси экъечІна. Саидазни, Вагъифаз хъиз, ханди эхиз тежер гуж авуна».

Дугъриданни Вагъифанни Саидан са уьмуьр ваъ, гъакІ яратмишунарни мукъва я. Къ. Саида Вагъифан яратмишунрин тежрибадикай, агалкъунрикай лезгийрин милли эдебият вилик тухунин карта

еке устадвилелди менфят къачуна. Адан социальный лирикадин чІалар, Вагъифан къошмаяр хъиз туькІуьр хъанва. Къ. Саидан ши-иррикай бунтчивилин хци фикирар хкатзава. Вагъифа вичин маш-гъур тир «Зун гъахъвилихъ къекъвена» къошмада вич яшамиш хъайи вахтунин феодальный алакъайриз акси экъечІзава:

**Вучда и дуьньядикай са гъахъ-адалат авачир,
Пис, хъсан чпиз кутугай дуьз чкайрал алачир.
Дугъри инсан азмиш ийиз, алчахар ква кефиник,
Варлуяр намерд я, мерддан затІни квач хъи жибиндик.**

Къ. Саидни вичин «Эй, залум цІай», «Я алпанд цІай», «Авайви-лиз хъурай лянет» шиирра ханарин адалатсузвал, зулумкарвал пис-лемишунихъ галаз санал абурун хаинвилерихъ эхир хъунухъихъ тамарзу я:

**Авайвилиз хъурай лянет, кур байкъуш,
Ви а мурдар суфат низ хъуй бес къе хуш?
Гъилер, беден ивид курут, келле буш.
Бес мус жада са гъахъ-дуван, къарагъун?!**

Гъелбетда, хандиз Къ. Саид такІан хъунин себеб шаир са халкъ-дин арада машгъур хъун тушир. Адалай алава яз, Къ. Саида вичин эсерра девирда агъавал ийизвабуруз, гъакимриз няне гузва, абурун намердвилер винел акъудзава, куьрелди, шаир халкъдин вилер ачу-хариз, жемят уяхриз алахъзава.

Халкъдин меслятчи Къ. Саида вичин чІалар бязи вахтара туьрк чІалал кхьинни дуьшуьшдин кар тушир, адаз Сурхай хандин чап-хунчивилерикай Куьредилай къеце яшамиш жезвай маса халкъари-зни чир хъана кІанзавай.

Къ. Саид, бажарагълу шаир хъиз, чІалан зурба устадни тир. Адан манийриз дерин манадихъ галаз сад хъиз, гуьрчег кІалубарни хас я. Къ. Саидан эсеррин гъар са гаф, гъар са образ вичин тайин чкадал ала. Чешне патал «Эй, залум цІай» ва «Я алпанд цІай» шиирикай къве чешне гъин:

**Ингъе, тамаш саз къур гъилер.
Зурзазава, вучин, эллер?!
Къве виляй зи ивид селлер
ДатІана къвер гуж хъана заз...**

**...Тебиатдин гъалал-гъарам
Течир наши, я пехъи лам,
Ша майдандал, хутІун зи хам,
Девлер зулум гвай къарагуьн!**

Эхиримжи бендина «ша майдандал, хутIун зи хам» лугъудай га-
фар гьалтун дуьшуьшдин кар туш. Къ. Саида диндин ругъанийри
XIVлагъай асирда яшамиш хъайи азербайжан шаир Насимидилай
гъикI хам хутIуннатIа, рикIел хкизва.

Къ. Саида вичин рикIин ялавдикай масабурузни хабар гун патал
еке устадвилелди обращенидин приемдикай менфят къачузва. ИкI,
шаирди аллагъдихъ, дуьньядихъ, тIебиатдин къуватрихъ элкъвена
лугъузва: «Аллагъ! Дуьнья икI вучиз ятIа яраб?»; «Дуьнья, вун нив-
ди хъанва гуьруьшмиш?»; «Эй, эренлер, зи чарх къулухъ элкъве-
на»; «Я Шалбуз дагъ, эхиз тежер гуж хъана заз!»; «Я алпанд цIай,
вуч я мурад?!»; «Эй агъаяр, фелекди зи яна къил».

Къ. Саида вичин манияр халкъдин вилик экъечIна аваздалди лу-
гъудай, иниз килигна ада хуралай лугъудай шииратдиз хас тир ти-
крар хъунин, риторический суалрин, обращенидин ва маса жуьре-
дин алатар ишлемишзава. Къ. Саидан яратмишунрин къуватлу
терефрикай садни шииррин чIаларинни ва абур лугъудай аваздин,
яни гъавадин арада сигъ алакъа хъун я.

Машгъур критикар тир Н. Капиевади ва В. Огнева гъахълудаказ
къейднай: «Къуьчхуьр Саидан шиират мичIи йифиз цава экв авур
сад лагъай гъед ва гележегда тIурфан жедайвилин сифте лишан я». Абур
ягъалмиш хъанач. Къ. Саидан поэзиядин гъетинин ишигъдик-
ди Лезги Агъмедан, Етим Эминан ва масабурун яратмишунри чи
халкъдиз мадни гужлу экв гана.

Ханбиче
ХАМЕТОВА

ЦИЙИ ЭСЕРАР

ЛАЦУ ЧИНАР

(Риваят)

Лезги чил, вун риваятрин макан я,
Гьулдандилай мягкем я ви къяябар.
Зи чил, заз ви гъар са ккІал масан я
Гъар а стІал, ни чІугур къван азабар,
Женгъи хъун ви къисмет я лап сифтедай
Хирер, гелер деринбур я биришар
Гъар са бириш – къадирлу цІар ведерин
Ачухзавай чи тарихдин еришар.
Пак затІар я сурун къванер бубайрин
Хуъзвайбур чун, тар хуъдайвал дувулри
Руъгдадал чан гъиз, никІерал хъиз бубуйри
Накъварикай ватан завай абур ви.
Хайи чилел вегъезва за къадамар
КІелзава ам акъалтІ тийир ктаб хъиз.
Зи гуъгъуънай татун патал авамар
Риваятар кІватІзава за суваб хъиз.
Мани лугъуз, ингъе мад са риваят
Ахъайна заз зи бадеди гъамлу яз,
Бадедин нагъв – якъут, фидач гъавая
Яб гузва за гъейранвализ къару яз
Зи бадедин минидай:
Къизилбаши синеллалда
Синерилай элкъевез, тахъуй.

**Чан аламаз душмандал вун
Хайи хуьруьз хквез тахьуй!**

**Къизилбашар къизилар туш
Ивидин сел хъана, вахар
Вагъшияр хъиз ахмиш хъана
Элдиз азаб гана, вахар.**

*** * ***

**Надир шагъди рекъе твазва къушунар
Къудурган шагъ секин жезвач саклани.
Къаст я чIурун лезги чилин акунар
Какадарун абурун накъни пакани
«Дербендин цал хкажай а кIурташириз
Есирда яхъ, чаз фялевал авурай.
Хъсан вахт я къил кутадай савашрик
Алпанвияр заз муьтIуьгъ яз акурай».
Муьшкуьрдизни арандизни кIур гана
Сув галайвал фена къушун Надиран,
Кеспи ислягъ хуьреризни зур гана
Аси хъана, негъ авуна къадирар.
Алачухар яна вацIун къерехда.
Нубатдин хуьр, къадар гъим я эркекрин,
Аквадай кас авач, къведай куьмекдиз,
Аял шехъдай ванер къвезва гьелекдиз.
Суvaraва векъер ягъиз эркекар
КIвалерани уьгъуь ягъиз къуьзекар
ЭрчIи пата къунши хуьр я яхулар
Са югъ кIанда яхдиз аниз фин патал
Яргъа ава магъу дере, агъулар
Ягъи къвезва чапла патай – син патай**

**.....
МискIинда кIватI хъана къуьзуь бубаяр
Къил квадарнач, атана са къарардал:
«Яргъал хъанва чи гъил къадай убаяр
Къажаррини вахт тазвач чаз къарайдай.
Кфилни гваз ашукъ Агъмед атурай.
Чи эркекар чеб гъавурда акъада.
Адан гъилел гъамлу кфил рахурай
Маса рехъни авач вегъир пакадал».**

Шараб хъвана, шиш кабабар дадмишай
Юргъун хъана яваш-яваш къажарар,
Кфилдин сес ишара тир гъамиша
Сувавайбур квахъна бирдан ахварар
Ахмиш хъана цIайлапандин цIаяр хъиз
Хуърел душман атанвайди якъин тир.
ХъуьтIуьн цикIиз къив язавай гарар хъиз
Гъарай галаз, сивеллайди са къин тир.
Ахмиш хъана къил квадарна душмандин
Вахт амукънач гъил вегъедай гапурдал,
Алпанвийри женг, тухвана кIубандиз
Бедбахтвилини аватIани гъавурда.
Са алпанви виш ягъидихъ элкъвена
Женг тухвана стIал иви кумай къван.
Чанни гана, гапур гъилий вегъенач.
Сан авачир къизилбашрин атай къван
Виш къарагъдай сад ярх хъайи чкадал
Къурабаяр Надиршагъди кIватIнавай.
Гъалиб хъайи чкайрай, къе – пакадин.
Чеб вужар я, гъинай ятIа чизмачир
Руьгъсузар тир са къирмажди гъалзавай,
Хайи чилни диде рикIел гъизмачир.
Чан аламай мейитар тир чалзавай.
Алпанвийрин гапуррин мурз галукъай
Къизилбашар целер хътин ярх хъана.
Экуь вацра чин къалурнач цавукай
Чулав булут абрун къилел цагъ хъана.
Алпанвийри, яшлубуру, чигитри
Ялвар ийиз вахт квадарнач геренда,
Хайи чили къуват гузвай игитриз
Къванцин гада чкIанвайбур беденда.
Телеф хъана, садни катнач къулухъди
Туна ягъи магълубвилини сузада –
Туькъуьл тарс тир Надир лугъур алухдиз
Вад-цIуд къажар, хирер алай къуьрер хъиз
Теспача яз гъатна тамун жигъирра.
Гуьгъуьнаваз лезги гарар къивер хъиз,
Чан аламаз гъиссзавайбур фагъирвал
Терс хабарди Надиршагъдин яб кана
Къил атIана ягъсуз хабар гъайидан.

Вагъшиди хъиз гъарай гана, таб гана,
Буйругъ гана, ван жедайвал виридаз:
«Эй, Сулейман, тежрибаллу кашам зи,
Терс хуърера жемятрикай юг ая,
Алпанвийрал гъалибвал хъуй тамамди.
КІурташар йикъ, мискІинрикай руг ая».

.....

Ирид стхади, михъиз пелен гъекъ,
Язавай къакъан тик синерал векъ.
Ирид стхадиз фу-къафун хкиз,
Бичинчийрин вах хъфенвай хуъруъз.
Хурушумар тир хкведай нехир,
Ирид стхани, вилив хуъз жигъир.
Тек жигъир тир ам, къуд пад тир дагъар,
Жигъир ваъ, паргъа уъмуърдин дамар.
ЧІулав булутрин чІулав сиргъаяр,
Хуърел элкъвезвай чІулав къаргъаяр.
Ирид стхадин аян тир рикІиз
Яраб вах рекъиз экъечІначтІа куъз?
Бейнидиз тут гур байкъушдин гъарай
Къаралтуйри рехъ аквазвай кІамай.
Алукъай йифен къазунна перде
Вахан гъарайди тухвана зегъле:
«Жемятдикай юг, мийитрикай раж,
Чахъ я хуър амач, я жемят амач!»

* * *

Хуъруън мал-къара чална ягъийри,
Суъруъ къибледихъ гъална ягъийри.
Тадиз ацІуриз рекъин гъебеяр,
Мейитриз къуъл гур вагъши пепеяр.
Кучуддай, къадай къейибурухъ яс,
Гъяз авачиз гъич, туна са виш кас,
Алачухрик, чеб кафанриз ухшар,
Катнай амайбур, ружаяр, лашар.
Ирид стхади къатІана агъвал
Хайи ужагъдал атанвай завал.
ЭвичІна хуъруъз, мейитрин къадар...
(Вуч эйбежер тир уъмуърдин астІар).
Дагъдин ценерив эгъуънна са сур

Хайи багърийриз, къисмет хъайи кур.
 Санал чан гайи хуъруьнбур, жемят
 Хъаткурай санал, хъурай ферекъат.
 Экуьнин сегьер малум я живи,
 Агакъна кIватIиз къейибур вири.
 Ахпа лагъана чIехи стхади:
 «Зи ругуд стха, зи авай са вах,
 Имтигъан гудай алуькънава вахт.
 Ужуди жедач эхиримжи женг
 Чаз куьмек жедач барутни тфенг.
 Элкъвена синел чун хкаж жеда
 Жигъирдал чакай якIун таж жеда.
 Гзаф тахъайтIа гъарда къве къажар
 ГалчIурда чна гудайла чанар.
 Вах, вахъ душмандин галукъдалди гъил
 Сифтени сифте амаз чина вил
 Хайи дагъардиз хкадра, чи цуьк,
 Дидедиз ухшар авай хуъруьн нуькI»
 Рази яз яна стхайри гъилер
 Куьтягъ хъана йиф, алуькъна сегьер.

* * *

Къакъан синел хкаж хъана стхаяр,
 Алпанвияр, хайи чилин рухваяр.
 Вил элкъуьрна бубалухрал, макандал,
 Гъейранвална суварални Аранда.
 И легъзеда вилив техвей кар хъана –
 Яру дагъдин ккIалрикай хар хъана.
 Гъарай галаз рагун са пад ацахъна,
 Алачухар гваз фена вацI – алахъна.
 Къизилбашри къакъан синел гъужумар
 Авун къаст яз, чIугвазавай таржума.
 Инхъай-анхъай рехъ жагъуриз, фир-тефир...
 Ягъанатдин «буюр!» хъанвай тек жигъир.
 «Алад, ягъи, килигда чун гъунардиз,
 Артух темягъ, илиф лезги дагъардиз».
 Ирид стха галтIамдавай шивер хъиз...
 Къажаррини гъиссзава чеб девер хъиз.

* * *

Акъвазнава ирид стха
Шузаррикай пих хъана,
Ирид къаяб, ирид арха
МефтIерикай мих хъана.
Кек атIумна хайи чиле
Гъазур хъанва шивер хъиз,
Дамаррин гъуд хъанва гъилер
ТIарам хъанва лекьер хъиз.
Ирид чанда Денед таран
Дерин дувул юзазва.
Ивидин зенг, тарихдин ван
Къвез беденра акъазва.
Девиррин къеб, намус вахан
Хуьдай легъзе атанва,
Ирид рикIе ирид паргъа
Вел атана рганва.
Эхиримжи къеб я дагъар,
Мяфе, лакъан, къисметни,
Тестикъардай къилин дидар –
Уьзденвал ви миллетдин.

* * *

Хкаж жезва къизилбашар, сан авач,
Къакъан синел ацахъдай раг, къван амач.
Сад лагъайдан жуьрет хъана зурбади –
Гъил вегъена вахал ирид стхадин.
Ирид стха барут, хъел хъиз агакъна,
Амма ваха стхайрин кам лап такъна.
Гъазур хъанва лезги тават гъунардиз –
Хкадарна ягъини гваз дагъардиз.
Стхайрини хъайи икърар квадарнач,
Къизилбашар гъарда къвед къаз гадарна.
Агакъайла эхиримжи нефесдив
Хкадарна хайи дагъдин къефесдиз.

Лугъуда хъи и терс хабар атайла
Надиршагъди делида хъиз гъарайна.
Чапхунчиди, дуьнья дар тир къанихда,
Пахилвална алпанвидин къилихдал.

* * *

**Вахтар, йисар къвез алатна,
Аламатдин кар хъана.
Лугъуда хъи къакъан чархал
Ирид мегъуьн тар хъана.
А тарарин юкъни юкъвал
Чинар ала зар алай,
Гимиш пешер гадриз чилел
Синерилай гар алай.
Мегъуьн тарар-ирид стха,
Лацу чинар-вун вах я.
Са беден я руьгъдиз мукъва,
Са дидедин къужах я.
Хуьн патал чи руьгъдин къуват,
Авуна хъиз рафтарвал,
Чи бадейри риваятар
Хвена хурун дафтарра.**

* * *

**Тарих хуьзвай риваятар,
Халкъдин руьгъдин имаратар,
Квелей багъа вуч ава?
Куь цIарара,
Куь чIалара
Ажудазни
Къуват гудай гуж ава.
Дуьнья гегъенш,
Дуьнья еке,
Гъардаз ава хайи уьлкве.
Вич инсан яз къабулай чил
Сифте къебни дидедин чин
Къазва гъарда ватандай.
Гъуьжет алач,
Важиблу я
Хайи чка,
Фуни партал гайи чка...
Амма делил бес ятIа?
Уьлкве, Ватан, хайи чил...
Зун шаклу я,
Зи шаклувал**

Им иблисдин мез ятІа?
Бес вуч хьурай
Гьабрулайни винизди?
РикІ чуькьведай ажайиб гьисс
Гьинай кьвезва,
Гьинизда?
(Къурабадиз жедач ам)
Кужумнавай виш несилрин ивияр
АвачтІа чил,
Кучуднавай виш несилрин дувулар
АвачтІа накьв,
Беден аваз-вун руьгь туш.
Жедач пака,
АвачтІа накь,
Риваятар авачтІа вахь
Чи пак чилин запабар,
Чудгун алай азабар,
ЧизмачтІа ваз
Лайлайдин сес
Яда ви хьвехь вахтун терс,
Багьа ятІа ваз хьуьтуьл мес
ЛукІ яз фанни парталдин.
(Вун патал туш
Зи мецеллай делилар,
Къураба, на чІурмир жуван гуьгьуьлар)
Къадимлу накьв,
Бубайрин чил
Чи несилрин дувул квай
Ширин суза,
Зи рикІин гуьл,
Келима, чІал абур гвай,
Куьн накьвар туш,
Куьн гафар туш,
Куьн зи рикІ я ифенвай.
Макан я куьн,
Масан я куьн,
Бубайрилай бубайралди
Ивидалди
Риваят хьиз кхьенвай.

* * *

Килигзава зун дуьньядиз
Шарбус суван винерай,
Гьиссзава жув лекъ хьиз дуьм-дуьз
Алай суван къуьнерал.
Гьейранвализ бубалухрал
Элкьуьрзава вилер за
Тамамди я зун авай гьал,
Къазвач артух къинер за.
Зи Шагьнабат, Самур, Чирагъ –
Икрам къевезва дамарриз.
Къисметдин пай, къибле ужагъ,
Гум гузвай чи гьунарриз,
Зун къастунал жезва кӀеви.
Хайи раган мармар хьиз,
Къуват гузва заз зи чили,
За зи къве гьил лувар хьиз
Хкажзава, гуя лекъре
Эверзава къуршахриз,
МуьтӀуьгъариз цавун рекъер,
Дуьньядикай уяхриз.
Лекъер, картар, – цавун мешреб
Куь лув хьурай къакъанра,
ЭчӀяда за зи чилин къеб
Зал вил алай Аранра.
Вилив хуьзва Самур таму,
Каспи Гьуьлуьн лепеди,
Чеб галачиз я зун гьамлу,
Дербент, Къусар эбеди.
Майил къалаз Куьреди заз
Ахъайнава Къапуяр
Хурал къунва гатфари саз
Тухун патал кӀаруяр.
Ахцегъ мягъле – Цуьквер сувар
КӀвачин хъанва, гьазур я.
Агакъда зун квачиз лувар,
Зи къайгьуяр агъзур я.
Зи багърияр, зи эл-адет,
Кам къачумир къинерлай.
Цавари квез ганва муьгълет

Мижє кІватІдай цуькверлай.
Са кьуьл патал туш мел-мехьер,
Уьмуьрдин женг тамам туш.
Хьсан чида чаз шелни хьвер
Чун са акьван авам туш.
ЧІехи сувал икрам ийиз
Къвазнава зун метІерал.
ЦІийи несил къведа иниз
Гележегдин экверал.

ДЕНЕДИН ТАР

Гьиниз квахьна денедин тар.
Дувул дерин гьуьлеваи?
ЯкІвари ваз кьунани кар
Терс вахтунин гьилевай?
Цавун, чилин алакьа тир,
Пак рехь тир вун сувабрин
Пайгьамбаррин хьанач къадир,
Рей ганани азабрис?
Вун квахьунни ятІа жаза
Аси хьанвай бендейрис,
Чаз цаварал гьихьтин къаза
Гьазур ятІа невейрис?
Чи ялвардиз авач жаваб,
Куьлягь я чун, авам я,
Фараш хьанва гьеллени таб
Яб иблисдин макьам я.
Регьимлу цав, рехь къалурдай
Чаз пайгьамбар ракьура.
Кьил акьуддай и какурдай
Денедин тар акІура.

РИВАЯТРИН МАКАН

Дегь заманрин магьарайрин мичІеркай
Жавагьирри вил акьализ хьверзава.
Сирлу шикил карагзамаз вилеркай
За тади кваз, чІикь гьилеваз зверзава.
Гар язава кьаркьулифрен лувари,
А гару чІикь хкадрайтІа гьикІ хьурай?

Атанва зун тик рагарин къаварик.
 Къаркъулиф, ваз зун къабулдай рикІ хъурай.
 Ачуха заз магъарайрин сандухар,
 КІевирнавай виш йисарин гъуьмеди
 Чаз девирри кІватІнавай къван дуллухар
 Акурай чеб элкъведалди руьхъведиз.
 Зи айнаяр аку, къазва къиравди
 Зайиф чІикъре яраб дурум гудатІа?
 Магъарайрин рикІ алай ранг-чІулавди,
 Яраб на зун гъихътин рекъел гъидатІа?
 Я тахъайтІа умудлу рикІ пчІи яз
 РахкурдатІа гъа атайвал къулухъди?
 Акун мурад яз вахтунин рехивал
 Атанва зун пеш вегъезвай зулухъди.
 Магъарада къаркъулифрен мехъер я,
 Бахшандни гваз атанва зун мугъмандиз.
 Къванцин сандух аквазвай зун серсер я,
 Къаркъулиф-свас, мискъи жемир, масанди.
 Къалура заз аламатдин жегъизар,
 Са вил ягъин, жуьрет жедач гъил кягъиз.
 Зи рикІикай, югъугъ, хъанва кІагъузар.
 Яргъалай хъиз ихтияр це вил ягъиз.
 Къалура заз заманайрин сачахар,
 Жизви къванни къил акъудиз куьмек це.
 Терс хъанва вахт, чкІурна чІар-бачІахар
 КІватІ хъийидай са бафта це, куьлег це.
 Хкаж жезва сандухдин къил явашдиз
 Зи нефесни акъваз жезва, лал я зун.
 Икрам ийиз чІикърез-рекъин юлдашриз
 Магъарадин есир я зун, къван я зун.
 Вилик-къулухъ тухун тийиз камари
 Амукънава ягъайди хъиз фалужди,
 Сабур чидай магъарадин къавари
 ВегъедатІа чІулав сачах арушдай?
 Лувар кІватІна къуркъулифни кис хъана.
 Сандухдин къил-къванцин къаяб пас алай
 Са жизви хъиткъер гана акъваз хъана,
 Я акъатай, я аквадай кас авач.
 Декъикъаяр алатзава йисар хъиз,
 Вучрай гила фул акатай беден гваз?

Вахтунин тарс, кѐлиз тахъай курсар хъиз,
Алатдатѐа чир тахъана бегъем заз?
Рикѐел текъвер, вилив техвей кар хъана
Байкъуш къвезва зи суалриз жаваб яз.
Заз акурди чин хъанач, астѐар хъана,
Им къисметдин гунагъ ятѐа, суваб заз?

СИФТЕ ХЗАН

Къизилдин чѐав тир, сур чѐав, дегъ девир.
Тир Шарвилиди вегъей сифте кам
Алупан хва тир, сифте кас тир ам
Тамамарзавай гъуцарин эмир.
Гъуц тир ам цава, кас тир ам чилел,
Ийиз гъуцарин къанунрал амал,
Гуърчегариз чил, артухриз агъвал,
Тѐебиат патал рагъ къадай гъилел.
Алукънавай чѐав, женнет тир ериш,
Цуькведавай там, гъайванар, къушар,
Гъайиф къвезвачир тарариз емиш,
Саймишзавачир уьмуьрди яшар.
Мад гъили-гъилаб кѐватѐна гъуцари,
Бес тушир чилиз тек са Шарвили,
Тухун паталди чилин кар вилик,
Экв гун паталди ракъар-варцари.
Вацран тан авай, нур гудай диши
Чан-яр ракъурна, ярчан хъурай тѐвар.
Булут хътин тай-тамамди хъуй кар,
Тай-лаз эркекдин чил къурай кѐвачи.
Гъа икѐ чилерал Ярчанни Тайлаз
Касрин миллетдин сифте хзан яз,
Пайда хъана чеб къвед къве инсан яз,
Халкъарна эвлед, туькѐурна аваз.

ЯРЧАНА АДЕТАР КУТАЗВА

Женнет хътин чил хуш тир Ярчаназ
Таниш кар тушир хъуьтѐуьн къайивал.
Цѐразвай чинал цѐверекѐв къвайивал
Къайи гъетер хъиз атай яргъарай.
Таниш тушир фул гъатна беденда

Мягътел тир Ярчан тахсир гъисс тежез,
Акъатай гунагъ рикIел гъиз тежез
Теспача тир ам герен-геренда.
Шехъиз гъазур тир мураддаллай свас
Алудиз тежез сурун фул къайи.
Гъахъвални чим гвай алпаназ вири
Чизвай туширди гунагъриз къисас.

.....

Декъикъа къукърум рахана цавар,
Цайлапандин экв гъахъна дагъардиз,
Цай къуна тара ажеб пайгардиз,
Тан хъана яру, къабух я тавар.
Гъарай акъатна Ярчанай акур,
Магъара туна экъечIна Тарлаз,
Тан чIулав тарал биргенд хъанвай яц –
Акуна, гъана гъуцариз шукур –
КъатIана ада гъуцарин эмир.
Хутахна биргенд, кIватIна жуьгъенар.
ХъуьтIуьн аязри ягъиз лезнар...
Цай гъатай инсан, вун ажуж жемир.
Квахъна Ярчанан бедендавай фул,
Биргандин якни хъана бегенмиш.
ИцIи як суса хъувунач саймиш,
Къавурма чидай яшамишрай къул.
Сифте велед-руш хъана Ярчаназ,
Ахпа мад хъана аялар санбар.
Руш тухудай югъ атайла-сувар
Бажит тир Ярчан адетар кутаз.
Гъа югъ-къенин югъ, руш чамран кIвализ
Лезгийри твада рекъе бирганд гваз,
Мукъва-къилияр патал бахшанд гваз.
Адет я къени тухузвай къилиз.
Ярчан лагъайтIа-чешнеллу диде,
Гуьзелрин гуьзел, адетрин ариф,
Лезгийри сусан ийирла тариф,
Къейдда: «И сусан Ярчан я бине».

Къевепелединни Шагъдагъдин юкъвал
Ала Арчан хуър-девиррин гъалкъа.

ТІвар алай хуър я баркаллу рушан,
Мукъва ийизвай чи накъни пака.
Касрин, лезгийрин адетар хуъзвай
Хуър ялда Арчан-берекатдин кІватІ.
Тарихда вилик кам къачуз физвай,
Гележегдани хъурай ваз къуват!

ЖИГЪИЗАР

Лугъуда хъи чІехи диде Ярчана
Адет, адет кутаз хъана датІана.
Лугъуда ам ирид рушан диде тир
«Гъар хемисдиз са чІиб чІехи» – вяде тир.
КъветІел, гуълуът – гъилин тупІун алатар
Гъар са рушаз гъазурнавай шкатар.
Яргъал-мукъвал шкатдал кІукІ атайла,
Муъгъуъббатдин сирери хур гатайла.
Ярчана руш килисадиз ракъурдай,
Гафар чирна, туна хъиз ам гъавурда:
«Са къван ава килисадин гъаятда
Гъахънамазди, аквада ваз гъасятда.
Адетдин къван туш, ракъинин къван я ам
Цаварилай чаз атанвай кван я ам.
Гъил эцигна, а къванциз сир ахъая,
Югъугъ, зи руш, гафар фидач гъавая.
Ракъинин къван чІехи яб хъиз алгъанва,
Лагъ «азиз къван, шкатдал кІукІ атанва».
Къванци куъмек гуда жадай вичивай.
Ахпа чна къабулда ви илчийр.
Къве патазни чим гудай къван-арачи
Са икърардал къведач а къван галачиз».
.....

Агъзур йисар къвез алатна адет хуъз
Шкат кІватІиз, ракъин къванцин гъуърмет хъуъз.
Вахтар фена, гъил эцигдай къван амач
Сир ачухдай я рушарин ван амач.
Сандух хъана шкатрикай тІалунин.
Гъамиша хъиз муъгъуъббатдин тІалари
Гъелекзава чи рушарин гъевесар...
Дидейрини гъазурзава жегъизар,
Къени адет аватнавач гъуърметдай,
Даим адет хуъзва лезги жемятди.

КЪУЪЛУЪН КЪИЛ

Сифте хзан тир Ярчанни Тарлаз
А чІавуз касриз чидачир къиникъ,
Чим пайзавай рагъ, экв пайзавай варз...
Чидачир мукал, таниш тушир вик.
Бул тир фан тарар, бул тир яр-емиш,
Къайдадив касар жезавай вердиш.
Амма Алпаназ аквазвай вири
Геждал и саягъ дурум гуч чили.
Дабандавай цаз акъудиз кагъул,
Къвердавай касар жезавай юргъун
Алукъна сегьер, чигедай физ кІвач,
Фена касар, ягъ-фан тарар амач!?
Пеш гадарзавай тарар я сефил,
Гъайванар катна, къулухъ ягъиз вил.
Чехибур кисна, къунвайбур хъиз яс,
Аял-куялди эхдани къван каш?
Са рехъ аквадай нихъ ава гъунар?
Икърар сад хъана – цавариз ялвар.
Дубаяр кІелна, къаз Алпанан тІвар –
Аватна чилел зурба къуълуън твар.
Адетдин твар ваъ, къарпуз къван еке
Тайлаз бубади цана ам никІе.
Сифте къил гана тварци жемятдиз,
Амма тІуън герек тир ам къенятдив.
Бязида гана къанихвилиз рехъ.
Мад касрин цавал акъалтна чІагъ, пехъ
Амма Алпан гъуц къастунал кІеви
Алахънавай халкъ вердишриз вири.
Зегъмет чІугурдан хуш тир гуьгъуьлар,
(Аси хъайибур къирай гишила).
Къени ксариз цаварин мажал,
Гунагъкарризни чир хъана ажал.
Техилар цаз халкъ авур кас вердиш –
Тарлазаз элди ийизвай алхиш.
Инсаниятдин сегьер вахтуна
Хъайи крар я кесер вахтуна.

ТАЙЛАЗАН КІАМ

Садра Тайлаза ийирла кьуьгьвер
Теспача яз са акъатна кьуьзек:
«Чиб-чІулав хъана кьвезва ягъияр,
Ягъиз рекъизва, тийиз яргъияр.
Агакъдалди чи Шарвили цавай,
Куьмекдиз атун тІалабда вавай...»
Кьуьзекан сиве келима амаз
Хкадар хъана чкадлай Тайлаз.
Виш пут кьведай тур Тайлазан гъиле,
Фена душмандал, тавуна гьелле.

Шарвилини энгел хъанач, агакъна,
Декъикъада душмандин гел суракъна.
Женг тухвана и кьве гъуцра, кьве касди,
Кана ягъияр лашар хъиз кІарасдин.
Хура туна цІун, элкьуьрна цІивиндиз,
Руьхъ гадарна кІан таквадай дериндиз.
Тур залан тир Тарлазан, кам дерин тир
Кам эцигай чка-кІам тир серин тир.
КІамун хивел Тайлаз кьвазай гьекъ алаз,
Пел кьурурдай шагъвар жедай векъ алаз.
.....

«Тайлазан кІам», «Тайлазан пел» – пІирер чи,
Лезги чилел кьекъуьгъ, чира сирер чи.
Михъи пІирер хуьзвай багъри маканар,
Фейи рекъер Шарвилияр, Масанар...
Чи тарих я, я несилрин бакара,
Тахъун патал чун руьгъ квахъна авара.

ЯЛВАР

Дегъ девирди, сур чІаву тухузва хиял,
Куьтягъ тежер суалри гузва заз азаб.
Алатай вахт диде хъиз, зунни терс аял
Гъяз авачиз, киягъдиз гузва заз жаваб.
Гъар жавабди цІуд суал гъизва арадал,
Вахтни захъай катзава, кьалуриз далу.
Гъи кьуватди зи гъиссер гъирай арудал,

Сабурлувал виликна, тахъана айру.
Диде течир аял хъиз яваш я зи кам,
Тамир, Аллагъ, зун бине-эвел тийижиз.
Гагъ пайда жез, гагъ квахъдай япара макъам
Лай-лай ятIа, тамир зун зи эл тийижиз.
Шар чи вили цаварин, миллет кутур кас
Алупан хва, мурад, руъгъ, чи сифте эркек,
Ава миллет гъарайда, рикIераваз яс,
Ван татайла гъадазни, ни гурай куъмек?
Азиз гъуцар, дад-бидад, кIватI гъили-гъилаб
Касрин чилел хтурай Ярчанни Тайлаз.
Фараш хъанва къаракар, гъикъван гурай яб,
Яш тахъанвай жаванар ийизвай кIулац?

* * *

Дабандавай раб яни вун, Самур зи,
Гуъндуъз яни, хайи чил тур кашабда?
Гъикъван вуна ахтармишда сабур зи,
Ви ятар на къазватIани шарабдай?

Къаст кIевидан къисмет жеда агъурди,
ЭкъечIа ам гъар жуъредин къасабдай,
Дагъ къазунна физва зи рехъ какурдиз
Къил акъудун четин я зи запабдай.

Инсан, вибур къетIенбур я къайгъуяр
Хайи чилин вуна залпанд гатамир.
Вак акваз гел квадарзавай «халуяр»,
Ламрал илиг, вуна палан гатамир.

– Самур вацI, на жуваанбурни чарабур
Какадариз гъинихъ ятар гъалзава?

– Акъвазара куълуъ-шуълуъ тегънеяр
Дагъдин вацI я, къаз алахъмир дегънеяр,
Чир хъухъ, инсан, акъвазай вацI уьлен я.

Зун хуъзва зин муьтIуьгъ тежер къилихди,
Гъалзава за жуван лепе гъуьлуьхъди,
Зи мурад гъуьл, лепени зи элкен я.

* * *

Къуд патахъай цал хъана зун
Къунва къванцин рикIери
Алукъдани лал хъана зун,
Куьс гудани гъилериз?
ЭлячIдани тай тахъана,
Къабулдани къуршахар?
АцIай варз хъиз пай тахъана
Хъфидани къужахар?
Инсафсузри иливрайни
Зи рикIикай кабабар?
МуьтIуьгъ хъана изинрайни
И иблисрин запабар?
Къадирсузрин юкъва гъатна...
Ни къалурда илаж заз?
Гъяз авачир юга гъатна,
Гъи гунагърин инад я?
Къванер, къванер, къайи къванер,
Чимел йикъан савкъватар,
Элкъвезва зал чуькъвез къуьнер
Саврух авай суфатар.
Вуч чарайда акатда жал
Зун къванерин харадик?
Зегъле фена руьгъ катда жал
Дуьа квахъна тубадин?
Зун къванерин деминава
МичIи йифен шаршавдик.
Зи лацу шал епинава
ТIурфан галай шагъвардал.
Йиф... вацра вил акъалзава
Къияр къведай папа хъиз,
РикIик гъалкъа акалзава
Вич уьмуьрдин пака хъиз.
Гадарзава зал серинар
Вичел алай лекейрин.
Къирмеяр хъиз зи гуьгъуьнай
Гъалчиз хъвархъваз «Бинейрин»
Гъинва сегъер, экъечIа, рагъ,

Вацран дабан гатадай
Экв чукІура жуван саягъ,
Югъ экъечІрай какадай.

ЧкІура нур, чкІура чим,
Къванцин рикІер авагъра.
Ачух хъурай атІугъай чин
Ви нурарин утагъда
Зи йифни югъ, зи варзни рагъ,
Уъмуър ялдай улакъар,
Куъ гъилева уъмуърдин чагъ
Авач маса суракъар.
Цийи йикъан элкъуърай чарх
Йиф, акъвазра сиягъвал.
Зи хайи вах, зи тахай вах,
Куъ тІвар хъурай ислягъвал.

.....
Харайривай къаз хъанач зун
Са акІа хъиз, кІерец хъиз.
Къванеривай хаз хъанач зун
ЭкъечІна терс хивецІ хъиз.

РУБАИЯР

* * *

Делилрин кІанер-пунар тийижиз,
Вафалу рикІин икърар тийижиз.
Булах негъ ийиз рахазва небгет,
Михъи стІалрин гъунар тийижиз.

* * *

Йисаралди на шаламда кукІал
Хвена, ингъе къе гъалчна ам рагал,
Элкъвена ккІал, гъалч хъана пелел,
Ягъиз ацукъа шаламдиз ккІал.

* * *

Юзурмир кимел руквад къур чухва
Гафарай тІеквер акъуддай, кавха,

**Маса гур ахмакъ хзандин сирер,
Какахъна къиле душманни арха.**

*** * ***

**Тирла вун зи хзандай,
ГъикІ къадач вун инсандай,
Гъайиф, на къил акъуднач
Я писдай, я хъсандай.**

*** * ***

**Ваз шив таниш туш, види я къатир,
Тариф шивцин ваз гъикІ хъурай къадир?
МичІи къазмада фитедин пепе,
Вин куъз герек я гатфарин атир?**

*** * ***

**Вун чІалал гъайи хъуърезва мидяй,
Адан къаст тир вун аватун виляй.
Хкажиз туна лап зурба къванер,
Виликамаз чиз текъверди гъиляй.**

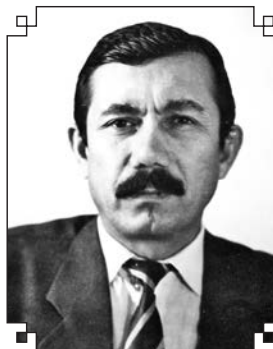
*** * ***

**На чІулав къирдин пайна кендирагъ
Мидяйри «кІашкІум» ийизва ниграгъ.
ЧІал тахъуй лугъуз бязи напакрин,
За зи хзанда элкъуързава цагъ.**

Тъикаят

Нариман
ИБРАГЪИМОВ

ВАТАНДИЗ РЕХЪ

(Повестдин эхир) ¹

Хзандихъ галаз фу-затІ тІуърдалай гуьгъуьниз амни хцин кІвалихъ фена. И юкъузни, пакадин юкъузни Шагъвелед ахкъатнач. Абдулкъадирак рикІивай къурху акатна. Шагъвеледахъ галаз датІана жезвай Демиран ва Тарикан багъриярни ракларихъ атана, хабарар къаз. Абдулкъадира стхаяр, абурун рухваяр, чирхчирар, милиция гъерекатдик кутуна, амма санайни Шагъвеледаз талукъ хабар гъатнач. Ам цуькІни нуькІ хъанвай. Рекъерин постарал алай таниш гаишникрини хабар гайивал, Шагъвеледан машин кеферпатахъ физ акуна, гъа юкъуз ам сятдин нянин къудриз хъиз «Жемикент» постунилайни хъфена, мад адак вил хкІур кас хъанач. Райондин сергъятдал алай постунин къуллугъчийри Шагъвеледан ва дустарин машинар хтун тавурди тестикъарна. Вуч хъанатІани, «Жемикент» постунилай алатайла хъанвай. Гъа и мулкуна къекъуьнарни тешкилна.

Ирид лагъай юкъуз Берикейдин тамай канвай машин (ам Шагъвеледанди тир) ва адан къеняй кана, чІух хъанвай къве мейит жагъана. Шагъвеледан къве дустунин – Демиранни Тарикан. Бес ам вич гъиниз фена? И суал къилел къаза-бала атай гадайрин багърийрини, силисчийрини, абуруз къаст авур ксари чпи-чпизни гузвай, амма садахъни жаваб авачир. Душманри, пехилбуру рикІ тІар хъанвай инсанриз мадни зулуматдин ягъун хкъуна. «Дустар къена, вичин машинни кана, Шагъвелед Демиран машиндаваз катнава» лугъудай ванер-сесер акъудна. Вучиз, вуч патал ада дустар рекъидай, вичин машиндиз цІай ядай? Акъулла ксари ихътин суалар гузвай, алчахри лагъайтІа, мадни алаваяр кухтаз къундармаяр ахъайзавай. Гуя абур меркездай гзаф пул гваз хквезвай, дустариз Шагъвеледан

¹ Повестдин сифте къилер - виликан нумрайра

кбилиз яд чими авуна, пулдин иеси жез кІанзавай, амма Шагъвеледа абур чеб кьена.

Бязибур и инсафсуз негїлрихъ ягъазвай ва Абудлкъадиран хизанни кваз лянетламишзавай. Къейи гадайрин хизанарни абуруз душманриз хьиз килигзавай. Ихътин гъахъсуз ванериз акси акъвазардай делил авачиртІани, Абдулкъадира гадайрин бубайриз лагъанай.

- Гъахъ гьикІ авуртІани винел акъатда, зун инанмиш я, и къундармаяр чи душманрилай, гъа чи гадайриз къаст авур вакІарилай инсанрив агакьзава. Куьне куь балаяр ферикъатна, чаз чиди гъатни хъувунвач. Абуруз ахътин зулум авур ксарив гьикІ авуртІани жаза агакьда.

Хуьре ихътин чІуру гьерекатар кьиле физвай вахтунда Шагъвелед берикейви Гъафиз чубандин кІвале месик квай, вири беден херламиш хъана, кІвач, пакун тІвалар, кьил хана, чинар алатна. Ада чубандиз вичикай садазни хабар тагун, чир тавун тІалабнавай. Кардин гъавурда акъур Гъафиза ам дагъларин векьералди, дарманралди сагъар хъийизвай.

Меркездиз фена, хквезвай югъ Шагъвеледаз ва дустариз мусибатдиндаз элкъвенай. Банкдин кьилин офисдиз фейи абур милли гьерекатдин итимрал гьалтна, гуя абуру Шагъвелед атун гуьзлемишзавай. Банкдин председателдин кабинетдай эхкъечІдалди ада лагъанай:

- Куь гадайри, «абадчийри» завай куьмек тІалабзава, завай ярдуст тирвилай гьерекатдин регьбердиз хиве къун хъана, са вад виш агъзур перечисление ая абуруз.

- Хъуй мун,- разивал къалурнай Шагъвеледа. Касди икъван гагъда «Абадвилиз» тІимил куьмекар ганвачир. Маса миллетдин векилди вич кьиле акъвазнавай банкдай пул це лугъун тебрикдай кар тир.

«Абадчийри» Шагъвелед ресторандиз тухвана. Нисинин вахт тир, инсанни бегъем квачир. Шаддиз хъуьрезвай, зарафатарзавай гадайрин гуьгъуьлар атай цІийи касди, адахъ Исламудинни галай, михъиз чІурна.

- Таниш хъухъ, им чи регьбердин кьилин куьмекчи Гъадис я,- лагъана «абадчийрикай» сада.- Ибурни чи дустар, амадагар Шагъвелед, Демир ва Тарик я.

Акунвайди туширтІани, Шагъвеледаз Гъадисакай ванер хъанвай ва ам рикІел хкиз алахъна. «Гъадис, Гъадис-с. Эхъ мун, «Къузгъун» лакІаб алай мердимазар. Юкъван буйдин, чинин са хъуькъвел чукІулдин гел алай, вагъшидин, лап гъа къузгъундин вилер авай, акурдаз гъасятда такІан жедай кас».

- Чаз пара яргъиярдай вахт авач,- векъи, эмирдай сесиналди рахана ам,- Шагъвелед стха, чи вилик исятда зурба везифаяр акъвазнава, чи вири гадаяр, дестеяр яракъламишна кІанзава. И кар па-

тални пул герек я. Гзаф пул. Чна мумкинвилер авай виридал харж вегезва. Вунани чаз куьмек гун лазим я.

- Башуьсте,- лагъана Шагъвеледа.- Хъфенмазди за куь счетдиз вад виш агъзур манат яда.

- Вад виш? Ам тIимил я, юлдаш банкир. На чаз цIуд миллион гуда.

- ЦIуд миллион?- ягъанач кас Гъадисан гафарихъ.

- Эхъ, эхъ, цIуд миллион. Идалай гъейри вуна сергъятдал алай ви къучиярни маса кардал желб ая. Абуру чаз лап манийвалзава.

- Гъадис стха, алай вахтунда захъ я цIуд миллионни авач, я чпин хизанар хуьзвай ва герек атай гъар чIавуз «Абадвилиз» куьмекар гайи ва гузвай гадаярни къучияр туш. Абуру садазни манийвал гузвач, чибуруз чпелай алакьдай куьмекар теклифзава, амма гена абурун сивихъ галайди атIуз кIанзавайбур ава.

- Ваз гъавурда акъаз кIанзавачни?- ам кичIе кутадай тегьерда тамашна.- Эгер чи шартIар ваз залан аквазватIа, аквамир. Рази хъухъ, тахъайтIа...

- ТахъайтIа, вуч жеда?- Шагъвеледаз «Къузгъундин» и ихтилатар гъич хуш атанач.

- А кар ваз чир тахъайтIа, хъсан я.

- Гъадис стха, зи вилик ахътин шартIар эцигмир, зун я кичIе-бурукай туш, я алакь тийидай крар хиве къаз, ахпа са нин ятIани ценерик кIеви жедайбурукай туш. Жуван халкъдин гъерекат тир-виляй за адаз бинедилай галайвилер ийизвайди я, са бязибур гила майдандиз экъечIнавайла. Куьмек гуз гилани акси туш, амма цIуд миллион? Ахътин пулар захъ исятда авач.

- ЯтIа, хъсан я,- лагъана «Къузгъун» кьилелай кIвачелди Шагъвеледаз пис-пис килигна, хъфена. Яд атIай регъвез элкъвей столдал мад чан ахкъалтна. Исламутина Шагъвеледаз кьилди ийидай ихтилат ава лагъана ва абур са пипIехъ фена.

- Шагъвелед стха, заз чи гадайрикай садазни писвал хъана кIанзавач, амма и вахт лап чIуруди я. Жуьреба-жуьре къуватар, дестеяр, кланар арадал атанва. Гъардахъ вичин итижар ава. Райондин, «Абадвилин» кьилевайбурузни, абурун тереф хуьзвай ина авай са бязи алчахризни ви бизнес къакъудиз кIанзава. И кар абуру ийинни ийида.

- Ни? Гъа и «Къузгъунди?» Районда авай тавлуйрин шукIурт Мадрида? А вилера абурун цIамар акъада.

- За вавай тIалабзава, рази хъухъ шартIарал, тахъайтIа, абурун къастар лап чIурубур я. Ам ахътин вакIан хва я хъи, адаз вич гъамиша фурун винел, амайбурни адан кIане хъана кIанда

- Къастарни гваз амукьда абур. Чун ахътин ламариз гардан кIирдайбур туш. Вун «Къузгъунан» мусуд (векил) ятIа, адаз зи гафар хълагъ.

- За хълагъдач., амма на къе «Къузгъунакай» ваз душман авун-

ва, гъавилий вун мукъаятлу хъухъ, Шагъвелед стха.- Исламудиназ мадни са вуч ятІани лугъуз кІанзавай, гадайри адаз эвер хъууна. ЯтІани ада явашдиз хълагъна,- рекъе дикъетлувал квадармир.

- Дах гъахъ я зи,- элкъвенай Шагъвелед вичин дустарихъ, машинда ацукъ хъувурла.- Акунани квез, кицІинхвайрин алчахвилер? Яракъар къачуз кІанзавалда. Нихъ галаз дяве ийиз? Хаинар я вири чпин ассайишвилерихъ галтугнавай. Абуру халкъдиз ийидай са хъсанвални авайди туш.

- Са яракъарни къачузвайди туш абуру. Чпин нефсиниз кІватІавай пулар я. Абурун истемишунар, гужар эх тахъана, чи къве бизнесмен кІвалер-йикъарни маса гана Урусатдиз хъфенвайди я,- лагъана Тарика.- Душманрилайти фейибур я абур.

- Ахътинбурукай далу падни, вилик падни хвена кІанда,- лагъана Шагъвеледа. Исламудинан гафар фикирда амай ада рекъиз дикъет гузвай. Манасни, Избербашни, Гергени къулухъ галамукъна, дербент райондин сергъятризни гъахъна, шаклу са затІни акунач адаз.

Селикент хуъруън къекъуъндаг агакъиз агакъ тийиз амайла къулухъай къвезвай машинди акъваз тийиз туътуътІар яна. Тарика, худ явашар тавуна, къил кабинадай акъудна, къулухъ вил яна. «Мерседесдин» рулдихъ галайда, чапла гъил акъудна, са вуч ятІани лугъуз кІанзавайдан амаларна. Шагъвеледни шуъшедай къулухъ килигзавай. Вилик элкъуън хъувурла Шагъвеледай хци гъарай акъатна: «Трактор! Трактор!» Гъавурда акъун тавур Тарик садлагъана рекъин вилик тамашна, адаз вичин къаншарда къекъуъндаг акъвазнавай трактор акуна. Ада тормоздал кІвач илисна, амма ахгакънач, машин «Беларусь» маркадин трактордин еке чархара акъуна. Тарик гъиле-гъил аваз вич-вичикай квахъна. Пис тІарвал гайи Шагъвеледан бейни элкъвена. Абурун машинда ахкъур Демиран чин, пел ивидай хъана. «Мерседесда» авайбур атана, машиндай экъечІиз кІанзавай Шагъвеледан ва Демиран къамариз къвед чуъкъвена, ялна. Тухвана чпин машиндиз вегъена, гъилер-кІвачерни ктІунна. Чеб-чпел хтайла, абуруз акурди лап къурхулу шикил тир. Пудни тарарал ктІуннава. Вилик патар михъиз бичІлякъ хъанвай машинарни, чебни тама ава. «Къузгъун» ва адан гъилибанар, гишин кицІер хъиз, тамашзава.

- Гена хъсан, вун вал хтана, Шагъ-гъ! Бязибуру ваз гъакІ лугъузва къван,- ягъанатдив рахана «Къузгъун».- Зи гафар на кваз къунач, чагънакъ. Гъа идалди на лап къелетна, шагъ-гъ. Зи гафунал гаф эцигайдан эхир жезвайди я, къей хва. Мегер ваз и кар чизвачирни? Гилани геж хъанвач, за ваз са мумкинвал вахкузва. Зи шартІарал вун рази жеда ва сагъ-саламатдизни куън инай хъфида.

- Захъ акъван пул авач,- са гужуналди лагъана Шагъвеледа.

- Банк вуча? Ана пул ацІанва. КІвалер, машинарни маса це.

- Банкдик хкуърна виже къведач...

- За ваз эхиримжи сеферда лугъузва, кьей хва, цIуд миллион манат ва бизнесни чав вахце.

- Гьич жери кар туш.

- ЯтIа, куьтягь гадаяр, зун хьфена,- «Къузгъун» пуд гадании га-лаз, машинда акъахна.

ЖаллатIри пудни яд кIан жедалди гатана, ахпа лешер хьтин-бур машиндиз хьивегьна. Адаз цIайни яна, чеб цIрана. Демиран машинни хутахна. Чинихъ ялавдин мурцар галукъайла Шагъвелед вич-вичел хтана ва ада цIун ялаври къунвай машиндай экъечIун патал вичивай жедай къван чабалмишарна. Гьараяр акъатиз-акъатиз, юзанмазди кIарабра эхи тежер тIал гьатзавай, ада ракIар ахъайна. Таза гьава галукъай ада дустариз эверна, ивиламиш хьанвай вилерай касни аквазвачир. Эвердиз садани гьай лагъанач. Машиндин ракIарай, чувал хьиз, аватай ада вичи-вич галчIурна. Бейниди кIвалахзавай, гила мад машин хьиткъинун мумкин тир. Кул-кусар, цIамар къаз, сас-сарал эцигиз жегьил итимди муьтIуьгъзамачир беден виликди ялна. Вири къуват эцигна къарагъиз кIан хъайи ам, гьарай акъатна, чилел ахватна ва мад вич-вичелай фена.

Чидач, гьикъван вахт алатнатIа, вилер ахъаяйла адаз агъзурралди гьетери рап-рап гузвай цав акуна. «Йиф я,- фикирна ада.- Им вуч чка ятIа зун авайди?» - Адан рикIел чпиз авур мусибат хтана. Къен ргана. Сарар-сарарал илисна, жакъвана.- Агъ алчахар!- рикIе авай вири гафар лугъуз хъанач, хирери чпикай хабар гана. Тарарин арайрай адаз рагъ экъечIдай патай эквер акуна. «Анихъ хуьр галай хьтинди я», шад хиял фена бейнидай. Гададин умудар артух хъана. Ада галчIур жез, беден гьа терефдихъ чIугуна. Экв ачух жедайла ам тамун къерехдал акъатна ва вири къуват квахъай пагъливан хьиз, чилел яргъи хъана.

Касдин бахтунни гъана. Ам йифиз тахтай данайрихъ къекъевез тамуз атай Гьафизаз акуна. Къенвайди хьиз хъайи адак сифтедай кичI акатна. Лап патав агатайла адаз гатана эйбежер гьалдиз гъанвай итимди нефес къачузвайди чир хъана. Чинин и пад, а пад ягъайла, итимди вилер ахъайна. Ада вич гъинаватIа, хабар къуна. Берикейдин тама авайдакай лагъайла, касдай цIугъ акъатна.

- Зи кьилел пара пис дуьшуьш гъанва, халу,- рахана Шагъвелед са гужбаладалди, къаз-къаз. Гьафиза адаз рахун гьикъван четинзаватIа къатIана.- ЖедатIа, халу, зун куьнал хутах, садазни таквадайвал, ахпа чна са меслят ийида.

- ЯтIа, вуна са тIимил эх хъия, хва,- лагъана Гьафиза.- Зун са къад декьикъадилай хкведа. Чун садазни аквадач, зи кIвалер къерехда авайди я.

Таниш тушир кас ахкъатдалди рикI акъатна. Шагъвеледан бейнидай тефей фикир хъанач. Яргъай гъилин араба гваз хквезвай итим акурла, адак квай гъалаба хкатна, рикIиз регъят хъана.

Гьафиза бедендик сагъ чка кумачир кас, гъи чка къуртIани, адай

рикІ кѣзундай цІугъ акѣатзавай, хутахна кІвализ, сад лагъай мертебада ферикѣатна. Кайванидиз сир хуѣнин ва вичин медсестра вах галаз хтунин буйругъ гана. Фадлай больницада кІвалахзавай ва тежрибалу медсестради бедендал ифинни акѣалтнавай итимдиз кѣве раб яна, ахпа хирер михъна, герек дарманар яна, ктІунна. Нянихъ вич мад кѣведайдакай лагъана.

Вич-вичелай физ, чкадиз хквезвай Шагъвеладахъ нянихъ рахадай жуърѣт хъана. Ада чарни кхъена ва меркездин са больницадин хирург Алисманав агакѣарун тІалабна.

Пакадин йикѣан экуѣнахъ Гѣфиз меркездиз рекѣе гѣатна. Жагъурна больница, хирург. Таниш тушир касди гѣайи чар кІелайла, ам лап шад хъана. Гѣа са вахтунда адак гѣалабани акатна.

- Хъсан кас, вун са тІимил акѣваз, за герек кѣайгъуяр ийин, ахпа чун кѣведни санал хѣфида.

- Хъуй ман,- разивал кѣалурна Гѣфиза.

Зур сятдилай Алисман гѣиле сумкани аваз ахкѣатна. «Исѣтда чун кІвалел хѣфида, ахпа куѣ хуѣруѣзни», лагъана ада.

Алисман Шагъвеледан имидин хва тир. Стхадал гѣанвай гѣал акурла, адак гѣайифдин, ажугъдин, алчахар чирунин гѣиссер акатна. ЯтІани ада сабур хвена, Шагъвеладаз рапар яна, хирер мадни михъ хъувуна, ктІунна.

- Гѣфиз халу, вуна зи стха кѣиникѣикай кѣутармишна, чун ваз уѣмуърлух буржлу я. Куѣ хъсанвал чна рикІелай алуддач. Куѣн пара сагърай! Гѣелелигда чи патай и пул кѣачу.

- Пулар вучтинбур я, я хва? Чир хъухъ, Гѣфиз ахѣтин итим туш...

- Гѣил кѣачу Гѣфиз халу, зиди рикІивай гѣуърмет авунин лишан я.

- Чизва, чизва, халудин, вуна са фикирни ийимир, ви стха иनावайди садазни чирдач чна. Дарманар, рапарни вуна гѣанва кѣван, мад пулар кѣез герек я?

- Сагърай, чан халу, за ам ина яргѣалди тадач, адаз больница герек я.

- Зи гиран вахани гѣакІ лугъузвай.

- Эхъ, эхъ, тахъайтІа, стха лап кІеве гѣатда. Зун пака экуѣнахъ хкведа.

- Сагърай, чан халудин. Аллагъди куѣмек гурай чаз. Адаз ахѣтин гуж авур инсафсузрин дуван Аллагъди акурай.

- Амин.

Хсуси машиндаваз рекѣе гѣатай Алисмана юкІвар-чипІер яна, гѣи больницадиз тухуда? Эгер кѣанлуйриз стхадал чан аламайдакай чир хъайитІа, жагъурдайди я. Сифте нубатда багърияр авай чкайра кѣекѣунни ийида. Ада вичихъ галаз санал кІелай яр-дуст, чирхчир духтурар рикІел хкана. Эхир ада Хучнидиз фин кѣетІна. Дуст Абдуллагъ ана больницадин кѣилин духтур тир. Чкани садан шакни

тефидайди я, рехъни мукъвал ала. Меркездиз хъфизвай Алисмана машин мад къибледихъ элкъуър хъвуна.

Месэладин гъавурда гъатай Абдуллагъа, «пакадал вучиз ве-гъеда чна, нянихъ «тади куъмекдин» машинни гваз фена, хкида ви стха», лагъана.

Шагъвелед сагъ-саламатдиз агакъарна больницадиз, къилди палатада къаткурна ва йифиз къведани герек операциярни авуна.

- Алисман дуст, ви стха къене уъткъем рикI, мягкъем руъгъ авай гада я. Ихътин гатунар масадавай эх жедачир, ам фад къенвайди тир. Гида чна ам кIвачел ахкъулдда.

- Вун гъахъ я, дуст, амма зи стхадиз инад къурбур пара инсаф-суз, хаталу ксар я, абуруз стха сагъ амайди чирна кIандач. Анжах Шагъвелед ина авайди чи къведан сир яз амукрай.

- Хъурай, стха. Адаз за жувадай алакъдай вири крар ийида.

- Аллагъди хуъй вун, дуст.

Духтурдихъ галаз чара хъхъай Алисмана къатIана, квахънавай къве дустунихъни Берикейдин къваларив, иллаки тама къекъвена кIанда. Ада багъри гадайриз Берикейдин къекъуъндак атун буйругъна. Са сятни алатнач, пуд хизандин мукъваяр акъатна ва абур къекъвез там галайвал фена. Гъа ина абур кайи машиндални ацалтна. Милициядин къуллугъчийризни хабар гана...

Анжах къейи гадаяр кучукна пуд югъ алатайла, алчахри тунвай ванер-сесер агакъайла ва имидал, имидсусал, Багъаятал алай дерт акурла, Алисмана абур кардин гъавурда туна, Шагъвелед сагъза-майдакай ва и месэладикай садазни малумарун герек авачирдакай лагъана.

Шагъвелед яваш-яваш эрел хкъезвай. Вичин геле къекъвезвай жаллатIрикайни хабар авай адаз. Гъавилай амукъзавайди яргъал тевгъена абуруз буйругъар гузвай къилер галудун, тахъай мисал авун тир. Алисманан куъмекдалди Шагъвелед лазим ксарихъ вичин буйругъ агакъарна. Мусибатдин вакъайрилай гуъгъуъниз са варзни къуд югъ алатна, меркезда «Къузгъун» ва са гъафтедилай Къубадин ресторанда кефер чIугъазвай Мадрид яна, къена лагъай ванер чкIана. Районда, меркезда авай абурун терефдаррин арада гъулгъула гъатна. Вад югъни алатнач, Шагъвелеладзни адан дустариз къаст авур къве жаллатIдин мейитар Каспий гъуъляй гъат хъвуна.

«Им нин кар хъуй?» лугъуз суалар гузвайбур гзаф тир, амма сад-вада къисас нелай къвезватIа шак ийизвай. Мадридаз шукIуртвал авурбур чпин къил саламат хуънин къайгъуйра гъатна. Шагъвелед кIеве тваз алахъай са шумуд гада республикадайни экъечIна.

Эхиримжи варцара арадал атай тахсиркарвилерин бине, абурхъ галаз алакъалу инсанар чирунал гъам райондин, гъам республикадин силисчияр ва маса пешекарар машгъул хъанвай. Шак физвай инсанар авайтIани, гъиле са делилни гъатнавачир. Къай-даяр хуъдай органрин работникри физ, са шумудра Шагъвелеладан

мукъвабурувай, дустаривай хабарар къуна, абурун гуьгъуьна къ-екъведайбур туна, чпин итимар-агентар дикъетлу авуна, амма Шагъвеледакай дуьзгуьн са малуматни гъатнач.

И нагъакъан гъалари, идавай-адавай агакъзавай ванери Абдулкъадир муаллим са вуч ятІани авуна кІанзавай фикирдал гъана. ТахъайтІа, Шагъвеледакай тахсиркарни ийида, вири къиникъарни адан кІвачихъ яда. Силисчийриз и кар авун четинни акъваздач. Нубатдин сеферда Алисман хтайла, Абдулкъадира адаз вичин шаклу-вилерикай, фикиррикай ихтилатна.

- Вуна акъван дарихвилер ийимир, ими,- лагъана Алисмана,- чун гъавурда авазва, герек къайгъуйрикни ква. Шагъвелед кІвачел ахкъалтайла чна чи мумкинвилерикайни менфят къачуда. Чахъ ам гатайвилин, больницада сагъар хъувурвилин гъакъиндай шагъидар, документар, шикилар ава. Адак тахсир кутадай са касни жедач. Жув секин хъухъ.

- Ви сес Аллагъдив агакърай, чан хва.- На заз са жаваб це, ими-дин, и атІа ксар къиник куьн квач хъи?

- Ваъ, я ими, чІуру рекъе авай а алчахрал чпелайни фейибур гъалтна. Вун секин хъухъ, вири хъсан жеда.

- Хъурай, хъурай, чан хва.

Алисман хъфена, амма муаллимди къатІана, стхадин хци авайвал лагъанач. «Яраб чи гадайрин кар я жал?»,- суална ада вичиз. «Эгер икІ ятІа, къурбандар гъа ибуралди куьтягъ жедач. ХупІ угъраш вахт хъаначни им», фикир ийиз яшлу касди къил юзурна.

Шагъвелед сагъдиз кІвализ хтайла, адавайни хабарар къунай Абдулкъадира, амма хчивайни дуьз жаваб жагъаначир.

- Ваъ, я дах, чи гадаяр киллерар, жаллатІар туш къван. Низ чида абурун дуван ни акунатІа. На лагъайвал дах, чІуру рекъе авайдан эхирни пехир жезвайди я...

АЗАДВИЛИН ПАР

Гъа икІ жаваб ганай вуна дахдиз, Шагъ,- рахазва Шагъвелед вич-вичив гъинай ятІани чин тийидай урусдин кІвале месик кваз.- Эхъ, дах, зи камаллу, акъуллу, намуслу, регъимлу дах, вун гъахъ тир, чІуру кардин иесидин эхир пехир жезвайди я. Зун себеб яз зулуматдин гъа и дуьшуьш районда гъуьрметлу, магъшур тухумрикай сад тир чи къилелни атана. Агъ, уьмуьр къулухъди элкъуьр хъижедайди тиртІа, гъикъван хъсан тир. Гъайиф, им жедай кар туш. Низ герек авайди тир гъа бизнесар, пулар, кІеретІар, гъуьжетар, бягъсер? Вуч патал? Мегер чун пис яшамиш жезвайни? Недайди, алукІдайди авачирни? Къуллугърик квачирни? Гъуьрметдин иеси-яр туширни? Тир, тир! Амма вири тІимил акуна. Гъукумдин къилиз атай алчахри халкъдин вилик ачухай чапхунунин, тарашунин, къакъудунин, алдатмишунин сиясатдин таъсирдик кутуна, жувни, вири крарни, йисаралди бубайри къазанмишай гъуьрметарни, на-

муслу тІварарни барбатІна, чиркерик кутуна. За. Зун хьтин алчах-ди. Кьисас вахчуда лугъуз. Куьнни кьий, бизнесни, пуларни кьий талгъана, вири гъа нефс ацІун тийидай аждагъанрив вахкун тавуна, вун бягъсиниз экъечІна. Инсанар рекъидай чкадал гъана. Эхирни пехир хъана. Гъабурухъни кьисас вахчудайбур жедайдакай на фикирнач. Дах, имидин хва, вахан гъуьл, гиран стха яна, кьена. Зунни дустагъдиз чуькьвена.

Виридалайни залан дерт ам хъана хьи, закай гъей-гавур авуна, багърийризни зун душмандиз элкьвена. Акъван кІани, багъа яаъалай са чар атанай. Анани кхьенвай: «Я чан хва! Я азиз хва! Вун мус ва ни батинди яна? Вуна чи ивидин гъалар атІана хьи. КІвачерик квай мягъкем чиликай фур авуна хьи. Чна ваз гайи тербия, тарсар вуна куьхъ дегишарна? Яаъахъ вун аквадай вилер амач. Абур буьркъуь хъанва...»

РикІни, кІанивални, вири дуьньяни вичиз багъишай Багъаятан раган къванер хьтин гафари уьмуьрдихъ амай вири умудар атІанай: «Ви душманри зи авайни авачир са стхадин кьил тІуьна, гила вунни заз душман я».

Вуч патал? Вуч? Ахмакь! Ахмакь-кь-кь,- итимди вичин кьил гатаз гатІунна.

Мугъман авай кІваляй къвезвай ажайиб сесери Людмила месикай хкудна. Явашдиз ракІар ахъайна килигна. Шагъа вичиз ийизвай гуж акурла, ада чукурна, фена, адан гъилер къуна.

- Шагъ! Вахъ вуч хъанва? ТІазвай чка авани?

- РикІ, рикІ тІазва,- саки гъарайна итимди.- Зун жуван багърийриз, заз виридалайни кІани инсанриз душман хъанва, душман. Абуруз зун аквадай вилер амач.

- Ам ажугъдин, эх тежедай дердинин нетижа хьун мумкин я. Вахт фирай, вахтуни вири чкадал хкида.

- Вири? Къейи буба, имидин хва, язна, дустар? Ваъ, жери кар туш.

- Къейибур хкведач, вун гъахъ я, амма гъакъикъи кІанивал рикІяй акъатни ийидач. Вахтуни дерт къезиларда ва багърийрини ви гунагърилай гъил къачуда.

- Вун дуьнья акур инсан, философ хьиз рахазва, амма уьмуьр масад я. Адав вичин уьлчмеяр, терезар гвайди я.

- Уьмуьр вич философия я. Ада чаз ахъагъай гъалатІар туькІуьр хьийидай, уьмуьр цІийи кьилелай башламиш хьийидай мумкинвал гузва.

- Тапарар я, тапарар я,- Шагъ мадни пехъи хъана, ада вичи-вич гатаз эгечІна. Заз садани багъиш хьийидач. Зун, зун-н-н ахмакь, пая, абдал я...

- Шехъа, шехъа, Шагъ, ваз регъят жеда,- меслятна руша итимдал алай гуж акурла, адаз вичизни къагъар атана.

- Ваз чизвачни, дагъвиар шехъ тийирди.- Шагъ садлагъана ме-

сикай хкечІна ва кѣецел экѣчІна. Рушани, халат кѣачуна, адан гуь-
гѣуьниз чукурна.

- ЖедатІа, са ведро яд гѣваш,- рушахъ элкѣуьнни тавуна, тІалаб-
на итимди.

- Исеятда, саки кѣецІил мугъмандал халат гадарна, руш кѣуйдал
фена ва ведро кІаниз вегъена, яд акѣудна.

- Гила, тавакѣу я, заз туьнт чай гѣазура.

- Хъсан я, - руш муьтІуьгъвилелди кІвализ гѣахъ хѣувуна ва та-
смал гваз хтана.- Мекъи ийимир жуваз.

Шагъвелел ядни гваз пипІехъ фена, турсик хтІунна ва кѣайи яд
кѣилелай агѣуз бедендал илична. Зурзунар алахъай адай куьлуь хъ-
тин гѣараяр акѣатна, амма бедендиз, рикІиз са тІимил регъят хъана.
Хъфена, пІапІрус гваз хтана, чІугуна...

Людмилади гѣазурнавай чай хъваз, Шагъа адаз вичин уьмуьрдин
бязи уламирай ахъайна.

- Де лагъ гила, вучзавай за ихътин уьмуьрдикай? Икѣван кѣур-
бандар хиве гѣатай, багърийризни кваз зун кѣанчанах хъайи?

- Уьмуьр кѣизилгуьллер экІянавай гам, майдан туш, имтигъан
я, уьтквем дагъви. И кар вазни чизва. Уьмуьрда вилериз таквазвай,
кѣилел текѣвезвай крар, дуьшуьшар, вакъиаяр авач. Аллагъ-Таала-
ди инсандиз абуруз таб гудай кѣуватарни, азиятар эхдай мягъкем
рикІни ганва. Хъана алатнавай крар, агъвалатар жуван кІула залан
пар ийимир, абурукай жезмай кѣван фад азад хъана, балкІандал
акѣахна виликди чамарна кІанда.

- Къел квай гафар я, гѣи ктабдай кІелайди я?

- Уьмуьрдин ктабдай.

Шагъан пІузаррик са жизви хъвер акатна.

- Накъанни кѣенин аял, ваз вуч уьмуьр акуна кѣван?

- Жуваз кѣванди зазни акуна, аялни туш зун.

- Хъел кѣвемир,-хѣуьтуьлдиз рахана итим,- вун лап жаван руш
хъиз аквазва. Ваз и уьмуьр чІулав айнайрай кѣалурзавайди вуж я?

- Гѣа жуваз кІан, хуш хъайибур.

- Жеч?

- Хъана. РикІни тІарна, алатни авуна. Школада амаз залай вил
аладарзавай жегъилар авай,- секиндиз эгечІна Людмила суьгъ-
бетдив.- Хиве кѣада, и кар за хушдиз кѣабулзавай. Гѣатта са бязи
итимарни, зун акурла, таза якІухъ кѣаних кацер хъиз, заз тамашиз
амукъдай. РикІяй за и кардал дамахзавай. Маса рушариз ваъ, заз
фикир гузва, захъ галаз рахаз, дуствал кѣаз алахъзава лугъуз. Бязи
рушари и кардал пехилвални ийизвай. Заз хуш гадани авай, амма
ам викІегъди тушир. Зун акурла, рахайла ам акѣван шад жедай хъи,
зи гъихътин буйругъ хъайитІани тамамариз гѣазурвал кѣалурдай,
амма вичин рикІ ачухдай, кІанивиликай гаф куддай жуьрэтлувал
авачир адахъ.

За школа куьтягъна. А гада кѣвалав гвай шегъердин ветеринар-
ный техникумдик экечІна. Зун дидедиз куьмек гуз акѣвазна. Буба

зегьер хьтин эрекь гзаф хъвана кьена. Стхани хвена кIанзавай. Гьар шегьердай хтайла гада заз пишкешар гваз кьведай. Белки, чун эвленмишни жадай, амма вири крар армиядай хтай моряк Степана чIурна. Шумал буйдин, спортсмендин хьтин беден авай, хуш акунрин ва чIагай кьуьлердай, хьвер-зарафат кIандай гада гьасятда хейлин рушарин, гьатта гьуьлер авай са бязи дишегьлийрин хиялрани гьатна. Гьар сада ада вичиз фикир гун патал алахьунар ийизвай. Зун абурун жергеда авачир. За жуван Алешадикай фикирзавай. Хтайла, адахь галаз сейрдиз экьечIдай, кинойриз фидай, майдандал адахь галаз кьуьлердай.

Тариф туш, зун рушарикай хкатна аквазвай ва Степанани зал вилер гадарзавай. За са артух кваз кьазвачир. Ахпа акуна заз, ам михьиз зи гуьгьуьна гьатна. Зи патай вичиз хушвал кьазанмишун патал алахьна. Цуьквер, пишкешар багьишун, гьар уламда рехь гуьзетун, маса гадайрин гьерекатрикай хуьн, вич зал ашукь хьанвайди хиве кьун... Куьрелди, ада зи кьил акадарна, зун вичихь инанмишарна. Алешадин патай виКегьвални тахьайла, зун Степаназ гьуьлуьз фена. Пуд йисуз яшамиш хьана чун. Дуьз хизан арадал гьун патал ада са затIни авунач. Са кеспи кьванни хьуй лагьана, зун шегьерда бухгалтервилини курсарик экечIна. Са юкьуз чи кIвализ кьуд йисавай рушни гваз са дишегьли атана. Степанан гьарайдиз. КилигайтIа, дишегьли адан паб тир. Аялни Степананди. Армияда амаз абурун алакьяр хьанвай ва са шумуд вацра абур санални яшамиш хьанай. КIвализ хтайдалай гуьгьуьниз ада вичин хзан рикIелай ракъурна.

Ина хьайиди са кьиямат я. Чун вири сад-садал элкьвена. Эхир секин хьайила, за кьатIана, Степанакай заз бегьем гьуьл жадайди туш. Зун абурни ана туна, дидедин патав хтана. Акьвазнач Степан, гьа пакадин юкьуз вичин хзандихь галаз хьфена. Алешани гьилий акьатна. Ам масадал эвленмиш хьанай. РикI акьван тIар хьана хьи, зун зал хквен тийиз са шумуд гьафте алатна. За адай ахьтин алчах кар акьатда лагьана гьич фикир авуначир. Амма инсанар зайиф я, абур шейтIанди рекьелай алудзава ва гьич рикIелни алачир чIуру крарин иесияр ийизва. Заз а чIавуз дуьньяни кваз мичIи хьанай. Уьмуьрдикай ерли дад амуькьнач. Аллагьдиз шукур, за эхна, сабур хвена. Вахтуни вичин кар авуна, дерт алатна ва кьенин йикьал за шадвалзава, гьахьтин алчах гьуьл фад зи уьмуьрдай акьатна лугьуз разивалзава.

- Шагь,- Людмила милайимдиз мугьмандиз килигна,- вун и патарихь акьатна муьжуьд йис алатнава, хьайи крарни, зун инанмиш я, гзафбурун рикIел аламайди туш. Хьилер, ажугьарни вахтуни квадарзавайди я.

- Зи рикIел алама эхир, бажагьат багьрийрин рикIелайни фенва. Абурун хирер сагьариз техжедайбур я, Людмила. Зун акунмазди абур мадни цийи хьжеда. Зун гьи чин алаз абурун патав хьфин?

- Вуна анжах вакай фикирзава. Бес диде, уьмуьрдин юлдаш, аялар, стхаяр, вахар? Абурукайни фикир ая ман. Ваз дидедин рикI гьихьтин затI ятIа чидани? Балаяр патал ада вири азабрис таб гуда. Вири хирериз дарман жагьурда. Вири хаталувилер алудиз алахьда. Веледрин гьалатIрилай, гунагьрилай гьил кьачуда. Уьмуьр кьайи хьайи чIавуз заз дерт алудиз куьмек гайиди зи диде я. Вун сагь-саламатдиз ахкурла дидедин рикIелай вири дердисервилер ахлатда.

- Агь, гьа вуна лугьузвайвал жез хьанайтIа...

- Жеда, жеда, аквада ваз. Гила ксус, ял ягьа, зун экуьнахь кIвалахал фидайди я. Жув ахварикай тух хьайила, кьарагь.

- Пара сагьрай вун.

- Ширин ахварар атурай,- лагьана руш кIвалай эьечIна.

Шагь са шумуд легьзе рушакай фикир ийиз амуькна. Иерни, акьуллуни, кьенидини я, амма алдатмиш хьана. Ихьтин рушар бахтсуз хьунал гьун тахсиркарвал, зулумкарвал тушни? Гьа и хиял гумаз итим ахвариз фена.

Вичин месик экечI хьувур Людмиладиз дидедин кроватдин жакь-жакьдин ван атана.

- Диде! Вун ксанвачни?

- Ваь. Вун адахь, чин тийидай туьнт дагьвидихь галаз авайла, заз ахвар кьведайни?

- Диде чан, ам аламатдин гада я. Адан кьилел атай кьван крар, дустагь... ЯтIани ам инсан яз ама.

- Ваз гьинай чида?

- Диде чан, ада зун шегьердин вокзалдин бандитрикай хвена, вичиз хкатдай зияндикай фикирни тавуна. Ам дустагьда авай садан тIалабуналди адан дидедин патав физва, вичинбурун патавни хьфин тавуна. Диде, ваз акуна кIандай, адаз регьуь жезвайвал, зун вичиз ачухдиз тамашдайла. Чи гадаяр ахьтинбур туш, ягьсузар я, гьасятда гьил яргьи ийида, темен гуз алахьда.

- А жигьетдай дагьвийрихь чпин кьанунар, ягь-намус авай чIал заз чида. ВикIегьбурни я абур, амма чара касдихь акьван фад ихтибар авун герек туш.

- Ваз кIандайвал хьуй, диде чан, зун мукьаят жеда. Зун пака кIвалахал фейила, адаз чин чIурмир. Сад-кьве юкьуз ял ярай вичиз ина. Ахпа кIанивал авурай вичиз.

Шагь югь нисинилай алатайла кьарагьна. Касдиз вич гьелени дустагьда амайди хьиз тир. Вилер ачухна, михьи, гьвечIи кIвал, нехишдин кIарасдин дакIарра, кроватдин кьилихь сачахламишнавай кьирер, пердеяр акурла, адан рикIел алатай йикьан вакьияар хтана: вич дустагь лугьудай кьазаматда амачирди, таниш хьайи рушахь галаз хтайди. Ам тарпна кьарагьна, дакIардай кьецел тамашна. Гьаятда гьвечIи кицI инай-аниз физвай, куьчеда сад-кьве инсан авай. КIвалай са ван-сесни кьезвачир. Шагь крахмалдин ни гелягьзавай михьи ва лацу агьдик квай яргьандик экечI хьувуна.

Сятдиз тамашна, йикъан къведалай алатнавай. Накъ урус гъамам къабулнавай адан беденди къезилвал, гумрагъвал, Людмиладиз рикІ ачухайвилай регъятвал гъиссзавай. Адаз хъсанзавай.

«Белки и кардихъ, зун и рушал туыш хъунихъ, адахъ галаз хтунихъ са метлеб аватІа?» хиял гъатна бейнида. Метлеб, метлеб? Вуч метлеб? Зун, епина тур дана хъиз, хтана адахъ галаз. Аламат. Зун, Шагъвелед. Дустагъди зун гъакъван дегишарна жал?

КІваляй рахазвай ван атана. «Ваъ, бес я месик хъайи къван. Къ-арагъна кІанда», - рахана ам рикІай. КІвачер кроватдилай вегъена ацукъайла, адаз дакІардин къаншарда столдин пипІел эцигнавай цІийи майка, переем акуна. АлукІ тавуртІа, Людмиладиз хъел къведа. Лап къадар хъана.

Гъилер, чин чуъхвена хтайдалай гуыгъуыниз Мария Петровнади адаз суфрадихъ теклифна. Таза афнияр, помидорар, къацу чичІекар-хевецІар, кІуъ афнаяр, ргур картуфар алай суфрадал дишегълиди борщ авай къажгъанни эцигна. Адай мугъмандиз ва вичиз хуърек акъудна.

- Регъуъвилермир, хва,- рахана Мария Петровна хушвал квай сесиналди,- жуван кІвале хъиз гъисс ая. Людмила кІвалахал ала. Къвед-пуд сятдилай хкведа. Вун сагърай, хва, зи руш сагъ-саламатдиз кІвализ къван хкай.

- За квез сагърай лугъун лазим я. Людмилади зунни къутармишна, викІегъвална инизни хкана.

- Язва, язва ам викІегъ руш, гъа са вахтунда регъимлудини, фад ихтибардиз фидайдини я. Вучда, текдиз ава, субай я.

- Ахътин руш субай амукъдач. Вири хъсан жада, Мария Петровна.

- Вуна неъ, неъ кван садра,- Мария Петровнади къвалав гвай шкафдин ракІар ачухна, анай бутылка акъудна. -Зи гъилин гъазур-гъалал я. Вун ахъай хъувунин сагълугъдай хъвада чна.- Ада къве рюмкадиз самогон цана.- Яхъ, яхъ, хва, алатай вахтар, авур крар элкъуъриз жадач, къенин ва пакадин йикъар рикІеваз яшамиш хъун лайихлувал я. Гъа йикъар чаз шадвал гъидайбур хъурай.

- Сагърай!- Шагъа артух яргъияр тавуна хъвана. Туънт затІ тир. Ичкиди туътер кана, фейивал къенепатазни хабар хъана, чим акъатна. Борщ тІямлуди, атирлуди тир. Дагъвиди иштягъдивди тІуъна, рушан дидедихъ галаз мад къве такъа ичІирна.

Людмила кІвалахдилай шаддиз хтана. Мария Петровнадиз эхиримжи вахтара руш икІ мегърибандиз, вилери цІарцІар гуз акурди тушир. И дегишвилерин себебкар и дагъви я жал?- фикирна ада пІузаррилай хъвер кІвахъзавай рушаз килигиз.

- Де, на чи мугъман гишила тунач хъи?- хабар къуна Людмилади.

- Эхъ, гишилани туна, ахварни вуганач,- зарафатдив жаваб гана Мария Петровнади.

- Лагъ кван, на вуч ганатІа адаз.

- Ингъе и столдал алай вири затІарикай тІуьна ада. Суьгъбетарни авуна чна, ада заз дустагъдин къайдайрикайни ахъайна. Вичи чи хцин югъ-йиф хъсанди хъун патал лазим ксарив хабар агакъарда лагъана.

Салахъай хтай Шагъ акурла, Людмила са гъвечІи тешвиш хъана. Чуру тунвай, чІулав спелар хкатІнавай, мекер къулухъди эвянавай, тІарам беден гумрагъдиз къунвай итимдал, на лугъуди, ам накъ гъалтайди, вичин къил гатазвайди тушир, къару яз акъвазна. Вичин ажайиб килигун себеб яз итимди вилер масанихъ элкъуьрайла, Людмила таъсирдикай хкатна.

- Ингъе зунни хтана. Ваз ина дарих хъанач хьи?- суална руша.

- Ваъ эхир,- рушан шадвилик шериквал авуналди хъвер кваз жаваб гана Шагъа.- Ахътин вахт ерли хъанач. Къведралди ксана, ахпа зун ви регъимлу, милайим дидедин гъиле гъатна.

- АкІ ятІа, хъсан я. Гила дидедин гъилин няметрикай, хуьрекрикай чна санал дад аквада.

- Заз гъеле гишинзавач.

- Зи ратарі ратар незва. Бес зун къилди...

- Ваъ, ваъ, ахътин гъайванвилиз за рехъ гудач,- лагъана Шагъа суфрадихъ чка къуна.- За ви дедин цик квай таза афнияр неда. Абур пара дадлубур я.

- Неъ, мадни иштягъар ачух хъурай ви.

Хуьрек тІуьна куьтягъдай къилий Шагъа къаз-къаз малумарна: - пака зун Челябинскдиз фида.

- Акъван тади къачумир, Шагъ,- гъасятда рахана Людмила.- Са пуд юкъуз къванни ял ягъа. Пака вун патал гуьзлемиш тавунвай са кар жеда.

- Вуч кар?

- Сюрприз...

- Сюрприз? Ина? Заз?

- Эхъ, пака ваз чир жеда.

- АкІ ятІа, ваз зун пакадалди чукІулдик квай хеб хъиз таз кІанзавани? Жедач, жедач, залай сабур хуьз алакъдач.

- Дугъриданни, чан руш, рикІ акъудмир мугъмандин, лагъ адаз.

- Мад вучда, куьн къвед, зун сад, муьтІуьгъ хъана кІанда. Шагъ, ина фадлай яшамиш жезвай къве лезги хзан ава. Абуру вун пака илифарда.

- Лезги хзанар? Ина? Абуруз закай вуна раижна...

- Эхъ, чебни гъакІан ксар туш, гъуьрметдиз лайихлубур я. Межид Муслимович райбольницадин къилин духтур, Гъарун Салигъович чи майишатдин зоотехник я. Гъелбетда, абуруз за хабарна.

- Кутугнавани? Заз абур чидач. Зун – дустагъэгъли.

- Чир жеда ман. Ваз абур гъикъван шад хъанатІа чидани, чи кІвале лезги мугъман ава лагъайла. Вун ахътин чкайриз акъатайдакай за чуькънач.

- Я герекни авач,- къул чІугуна Мария Петровнади.- Абур пара

хъсан, намуслу, къени инсанар я. Чаз абурай анжах хъсан крар аквазва. Вири хуьруьн хийир-шийирдикайни хкечІзавайди туш. Межид Муслимовича хейлин йисара чи участковый больницада кІвалахна, ахпа ам чІехибуру райондин больницадин кыле акъвазарна. Кар алакьдай итим я. Чи зоотехникдилайни рази я жемят. Абурун аяларни чешнелубур я. Фена кІанда, абруз пара шад жеда.

Пакадин йикъан нянихъ гъаятдал «Тойота» маркадин автомашин атана ва Мария Петровна, Людмила, Шагъ гваз хъфена. Урусрин хуьрера чІехи пай кІвалер са мертебадинбур я. Инани гъакІ тир, амма фейи магъледа кьве мертебадин кІвалер хкатна аквазвай. «Лезгийри чешне къалурна», фикирна Шагъа.

Дугъриданни, Межиданни Гъарунан кІвалер гъа и магъледа авай. Винелай са акъван чІагана аквазвачиртІани, гъейранардай жуьрединбур туширтІани, къенепатара къулайвилер пара авунвай. Чир хъайивал, абур Гъарунахъ илифнавай. Зур сятдилай хъиз Межидан хзанни атана. Гъаруна гъаятда мугъманар къабулдай вижевай тавхана туькІуьрнавай.

Шадвалдай, вилерал стІалар гъидай легъзеяр пара хъана. Рагъиман, адан юлдаш Лмунатан, хцин, рушарин, ахпа гъакІ Межидан хзандинни къужахра гъатайла, лезги чІалал рахайла, жузун-качужунар авурла, Шагъвелед михъиз гъуьргъуь хъана, са шумудра яйлух вилерай гуьцІдай чкадал атана.

Кайваниди лезги хуьрекарни гъазурнавай. Кутуна лезги маниярни. На лугъуди, авайди Урусатдин чил туш, жуван хайи хуьр я. Лап чпин стха хъиз къабулна, Гъаруна, Межида. Абур саки таяр-туьшер тир, Шагъ пуд-къуд йисан гъвечІи тир. Авуна къуьлерни, лагъана маниярни. Шагъаз вич са легъзейра хуьре, хайи кІвале, байгърийрин юкъва авайди хъиз жезвай. И кардал Людмилади генани шадвалзавай. Адаз Шагъ маса терефрихъайни аквазвай. Шад, музыкадал, къуьлерал рикІ алай итим. Къуьлерна гъа, Людмилади вичиз «лезгинкадал» къуьл ийизни чирна.

Ватандивай яргъара авайтІани, лезгийри чпин адетар хкуднавачир. Мугъманриз атайла хъиз, хъфидайлани чай гана. Жузунар-кучужунар мад давам хъувурла мукъвавилерни ачух хъана. Шагъан хуьруьн, вичин тухумдин тІвар къурла, Лмунатай шад сес акъатна.

- Зи баде Айша куь хуьрйй гъанвайди тир. Ам викІегъ, камаллу паб тир. Адаз вирида Айша паь лугъудай.

- Айша паь зи чІехи бубадин вах я лугъуз чида заз. Дахди садра лагъайвал, виликдай чи, Айша паъан хзанар хийир-шийирдин мярекатрик квайди тир, ахпа паь рагъметдиз фейидалай къулухъ атун-хъфин къери хъаналда.

- Эхъ, чан стха,- лагъана Лмуната,- кье чи инсанар къуд патахъ чкІанва, яшайишни тарифлуди хъанва, мукъва-къиливални рикІе-лай ракъурзава.

- Ингье садаз-садакай хабар авачир мукъваяр ина ацалтна,- хъвер

кваз рахана Межид духтур.- вучда, гьар девирдихъ вичин къетІен-вилер ава. КІанзавайди, чибур гьина аватІани, сагъ-саламат хьун, хайи маканар, лезгивал рикІелай алуд тавун я.

- Дуьз лугъузва на, Межид стха, жуван чІал, адетар, хайи ерийрихъ кІанивал хуьн герек я. Дуст-кас, къе вуна чаз пара шад декьикъаяр багъишна,- лагъана Рагъима.- Чи кІвалерин ракларар ваз гъамиша ачух я,- хушдиз Шагъаз килигна ам.

- Пара сагърай, чан жуванбур. Зун куьне цавув агакъарна, лап хайи чилел хъфейди хьиз, шадарна. Сагърай куьн, чибур, чеб гьина аватІани...

Итимар мадни къужахра гъатна, сада-садаз сагърай хълагъна. Рагъиман юлдаш Лмуната мугъманрив пишкешарни вахкана. КІвализ хтайла, Людмилади пакет ачухна ва «ибур вибур я» лагъана Шагбал яргъи авуна. Итим вичин вилерихъ ягъунач. Людмилади столдал переем, яйлух, гуьлуьтар эцигна. Ам вуч лугъудатІа, ийидатІа чин тийиз амукъна.

- Ибур заз?- тажубвилелди хабар къуна ада.

- Эхъ, Шагъ. Ваз вуч аватІа чидани, куьбур инсанвилел, милли мукъвавилел, жумартвилел, уьтквемвилел гьалтайла чибурулай вине я. И кардихъ зун къе мад сеферда ягъуна. За куьбуруз рикІивай гуььрметиз гатІуннава,- руш ачух вилералди, са вуч ятІани гуьзетзавайди хьиз, Шагъаз тамашна. Адавай и килигуниз жаваб гуз хъанач, ада вилер пишкешрал вегъена ва яваш сес кудна.

- Люда, куьбуруз мадни хъсан къилихар хас я. Ингъе вуна зун, гъич чин тийидай кас, хкана, кІвале хуьзва. Са кардал вун гъахъ я, гьар са халкъдихъ виш йисаралди тестикъ хъанвай милли ва хсуси ерияр, къилихар, адетар ава. И месэладикай чун мад рахада, ша, гила чна ял ягъин. Геже хийирар, ширин ахварар атурай ваз.- Людмила ажайибдиз килигна ва ахпа къарагъна «вазни» лагъана вичин кІвализ гъахъ хъувуна. Месик экечІай Шагъ фикиррин яцІа гъатна.

- Я аллагъ, вучиз чна, акъул ганваз, икъван ахмакъвилериз къил язава?-рахазва итим вич-вичив.- Ингъе урус миллетдин руша заз ихтибарзава, зи къисмет гъялзава. Жуванбуру зун лап багъри хьиз къабулзава, акунал, дидед чІалал рахунал шадвалзава. Бес чун лугъудай гъайванри ана, хайи маканда вуч ийизва? Сада-сад кІеве твазва, рекъизва, сада-масадав гвайди къакъудзава. Пехилвилин, нефсинин а къил авач. ЧІехибур, абурун камаллу меслятар кваз хкъазмач. Чка-чкада вагъшивалзава. Вуч патал? Жибинда артухан виш-агъзур манат хьун патал? Муьрхъуь къадай, авариядик акатайла бичІлякъ жадай машин патал? Къуншидинбурулай са мертебадин виниз хкажнавай кІвалер патал? Са нин вилик ятІани къуру фурс авун патал? Чимивал, кІанивал, къенивал авачир тавханайрин иесияр хьун патал?Жув са нелай ятІани девлетлу, къуватлу, гъайбатлу тирди къалурун патал?

Ингъе эхир къил гъихътинди хъанатІа? Къурбандриз элкъвена

хейлин жегъил итимар. Багърияр къакъатун. Етимар. Къазаматар... Вучиз вуна дахдихъ, яаъахъ яб акалначир? Абуру ваз виликамаз лагъанай эхир. «Чан хва, масадан багъда авай емишрал темягъ фимир, жуван багъ арадал гъиз алахъ, гъар са жуъре емиш битмиш жезвай. Гъарамдин затІ садрани я жибинда тваз, я кІвализ гъиз кІан жемир, адакай анжах зиян хкатда. Дуст я лугъуз ви суфрадихъ ацукъзавай нихъ хъайитІани ягъамир, ахтармиша, гекъига, дикъет це, къимет гуз чир хъухъ».

Акьуллу меслятар мад ганай регъимлу дахди, амма зи келледа абур гъатнач. Вучиз? Вучиз эхир? Ахмакъ! Ви кІаник шив квай, шив. Вун ада цавай шагъвар галаз тухузвай. Вилериз, рикІиз аквадай, фагъумдай вахтни амукъзавачир. Шивдин кІурарик акатайбур, кІурари ягъиз фуруз аватзавайбур ваз тІветІерайни тушир. Анжах вилик садни акъваз тавурай.

Гъа ихътин уьмуьр чаз иер акуна. Са зун тушир эхир. ЦІудралди, вишералди гъахътин цІийи гадаяр пайда хъанвай. Алатай вахтара вилик-къилик хъайи коммунистрини цІийи девирдин хам алуқІнавай ва тарашзавай, къакъудзавай, рекъизвай. Жуванбурал, гишин сикІрез гъатай вечрел хъиз, цІакуларни тазвачир.

Я Аллагъ, икъван ахмакъар жедани? Жуванбуруз душманар жедани? Сада-сад хвена, вилик кутуна кІандай чкадал.

Шагъаз, на лугъуди, цІийи дуьнья ачух хъанвай. Дустагъда авай сифте йисара ам къисас вахчунин, вичин багърийрал тапанчи авай гъилер хкажай къурумсахар терг авунин къастунив ацІанвай. Ахпа вичин уьмуьрдиз, гъерекатриз, авур крариз къимет гуз эгечІайла, яваш-яваш къисасдин мурад, гарун хура гъатай пеш хъиз, яргъаз акъатна. РикІин дегънеда къисасдиз къуват хгунин цІирер амай, и къвед-пуд юкъуз вичин рекъел ацалтай къени инсанар себеб яз, гъа цІирерни къуразвай.

Элкъвез-хквез бейнида ватандашрихъ галаз акъудай хуш сятер гъатзава. Дуьз, къени, чпин кеспидал машгъул, хъсан крар ийизвай инсанар. Дагъустандай атана ина гъуьрмет къазанмишнава. Чпел, диде-бубадал, хуьрел баркалла гъанва. Лезги миллетдин тІвар хкажнава. Кими затІни авач. Шаддаказ, бахтлудаказ, садакайни къурху авачиз яшамиш жезва. Заз вуч кимизвай эхир?- Шагъа гъуталди вичин пел гатана.- Я келле, ви лам гъи къарада акІанвай, акьулдал гуж гъалиб ийиз? Законрилай, къайдайрилай, адетрилай кам ягъиз, жуванбур алдатмишиз?

Къилиз къвез хъфизвай фикирри адав секинвал вугузвачир. Эхир, йиф экуьнахъ элкъвейла, ам ахвариз фена. Йикъан сятдин цІусадаз кІвалахайла ада вилер ахъайна. Ахварикай тух хъанвайди хъиз авайтІани, беденда са гъихътин ятІани заланвал авай. Къилни агъурзавай. Адан фикирриз ахвар яни, гъакъикъатда хъайи кар яни, хтана. Ам чилел ацукънава, метІер чилиз янава ва рахазва. Яраб яаъ, вуна за авур чІуру крарилай гъил къачудатІа? Яраб зи кІани,

авай сад, вуна ви аялрин бубадихъ ихтибар хыйидатІа? Буба гала-
чиз чІехи хъанвай веледри зун кваз хкъадатІа? Эхъ, зун куъ вилик
гзаф батІул я. Эхъ, чи кІвалерал байкъуш ацукъарай тахсиркар зун
я. Жуван бахт, хзандин уьмуьр цІувни вацІув вугай мердимазар зун
я. Чир хъаначир заз икІ жедайди. Фагъумначир буш келледи. Вири
барбатІна за. Лайихлу бубайрин тІварарни, къени, хъсан крарни
русвагъна. Чизва, заз багъишун амайди туш, амма за умуд атІанвач,
яаъ, Багъаят. Эгер куьне гъил къачун таувуртІа? Ахпа за вуч ийида?

- Вири цІийи къилелай башламишда,- секин, хъуьтуьл, хуш се-
синалди жаваб гана вилик акъатай Людмилади.- Уьмуьр давам же-
зва, вун сагъ я, валай ви гъалатІарни туькІуьр хыйиз, инсанар па-
тал хъсан крар тамамариз ахлакъда. ГъакІ хъайила, яшамиш хъана
кІанда.

- ГъикІ? Вуч патал? Нихъ галаз?

- Вучиз вуна вири куьтягъ хъанвайдай гъисабзава? Гъуьлуьн
юкъваз аватай касдини са куьк, ник ятІани умуд кутазва. Са кас-
ни авачир островдиз акъатай касдини, четин шартІаризни таб гуз,
уьмуьр давамарзава. Бес вун? Вахъ багъриярни, кІанибурни, ви
ивидин цІирер-веледарни, дустарни, чирхичрарни ава. Дустагъдин
азабарни кваз такъур вун гила, азад дуьньядиз ахкъатайла, руьгъ-
дай аватзавани? Жедай кар туш. Вахъ къуватни, такъатни кІамай
къван ава. Хъайи крар алатна фена, абуру садазни я чими, я мекъи
хыйидач. Жуван уьмуьрдин цІийи чин ачухна кІанда.

- Мегер ам алакъдай кар яни?

- Гъелбетда, Шагъ. Вал къведалди агъзурралди инсанар жуьре-
ба-жуьре себебар аваз, гъа икІ авуниз мажбур хъана ва абурулай
хъсан ва еке крарни алакъна, абуру чпин уьмуьрдикай общество-
дизни, чпизни, багъа инсанризни хийир гана. Вунни гъабурукай
сад жеда.

- Зунни?

- Эхъ, Шагъ, вунни. Ви вилик яргъи, бахтлу, бегъерлу уьмуьр
ква. Адаз, вири къуватар кІватІна, къацу рехъни ачухуниз вун маж-
бур я.

- Бахтлу, бегъерлу?- хабар хкъуна итимди.

- Эхъ, эхъ, вун шаклу жемир. Анжах виликди!-шаддиз, буйругъ
хъиз, малумарна Людмилади ва ам вилерикай квахъна.

Са шумуд сеферда бейнида и къерякъун, кинодин лент хъиз,
элкъуьр хъувуна, Шагъ месикай хкечІна.

- Им ахвар я, ахвар я заз акурди,- тестикъна Шагъа вичи-вичиз.-
Анжах гъакъикъатдиз ухшар ахвар. Аламат я. Белки, йифиз атана
Людмилади захъ галаз ихтилатнатІа? Я Аллагъ, агъзур сеферда Ваз
шукур хъуй, Ви регъимар пара я. А къазаматдай эхкъечІун кумаз
Вуна зун хъсан инсанрал туьшарна. Людмила, Мария Петровна,
зи ватанэгълияр Гъарун, Межид... Эхъ, уьмуьр давам жезва, гъар
экуьнахъ цавун аршдиз рагъ экъечІзава, ада алемдиз, чан алай ва

алачир затІариз нур гузва, чим хъичирзава, уьмуьр кІанарзава, ширинарзава, бахтлу йикъарихъ инанмишарзава, хъсан яшайишдихъ авай умудар артухарзава. Людмила гъахъ я, захъ вири ава, залай гъалатІар туькІуьр хъийизни, зи бубайри хъиз къени крар ийизни алакьда. Яаъан, юлдашдин виликни зун метІерал акъвазда. Гъил къачуда абуру фагъумсузвилелди зай акъатай тахсирвилерилай. Къачун тавуртІа?- чІуру къуьнел алай шейтІандин таъсирдик акъатай хъиз, хабар къуна къвед лагъай рикІи.- Къачун тавуртІа? Ихътин фикир ерли рикІе твамир. Фикирдай акъатнавани, Алисманаз зенг авурла ам гъикъван шад хъанайтІа. Ада тадиз хъша лагъанай. Эхъ, Алисман стха, гежердач за, Гъулдан-лезги дустунин тІалабун кьилиз акъудда ва ракъар авай Лезгистандиз, заз пара кІани ватандиз рекъе гъат хъийида.

Ихътин къетІи фикирдал атай итим инанмиш камаралди къежел экъечІна. Чин-гъил чуьхвена, кІвализ хтанмазди адаз Мария Петровнади суфрадихъ теклифна.

- Людмила кІвалахал ала, за вун гишила тадайти хъиз, ам заз бул тапшуругъар гана фенвайди я,- хъвер кваз ва секиндиз рахана дишегъли.

- Гъихътин тапшуругъар?

- Вахъ гелкъведай, ви къуллугъда акъваздай.

- Зун аял яни эхир, захъ гелкъвез?- хъуьрена Шагъ.- Агъ Людмила, алааматдин ханум я ви руш.

- Эхъ, язва ам ахътинди, дидедихъни ихтибар тийидай.

- Ваъ, адаз вун пара кІан я, ихтибарни ийизва ада вахъ,- дишегълиди рикІивай лугъузвайдай къуна, Людмиладин тереф хвена Шагъа.- Мария Петровна, заз къе дустунин дидедин патав фидай фикир ава.

- Къе жедач, хва, улакъ гъатдач ваз. Гена рушни бейкеф амукъда, ада зи кьилелни хар къурда. Ваз гъакІ кІанзавани?

- Ваъ эхир.

- ГъакІ хъайила, тади къачумир, къе жуваз ял хъиягъа, пака экуьнахъ чна вун рекъе твада.

- ЯтІа, гъакІ хъурай, Мария Петровна.

Югъ дишегълидихъ галаз суьгъбетар ийиз акъатна. Ада чеб Белоруссиядай тирди, дяведиз баде къве аялни галаз и патарихъ акъатайди, чІехи буба дяведа телеф хъайиди ва чеб гъа ина амукъайди, дидедал пара четинвилер акъалтайди, вични къве аял галаз тек амукъайди лагъана.

- И чи зурба уьлкве чкІидалди вири хъсанзавайди тир,- гъайиф чІугваз раханай Мария Петровна.- Гъуьлуь совхоздин гаражда кІвалахзавай. Зун почтальон тир. Аялар, гъа вириданбур хъиз, са бубат чІехи жезвай. Пияниска Ельцинан гъиле гъатай Урусатдин дидени шехъна. А угърашди вири барбатІна: уьлкве, тарих, адетар, советрин инсанрин ерияр, кархааняр. ГъакІ чи совхозни. Агъзу-

рар хъиз зи итимни бейкардиз элкъвена. Ина-ана кІвалахиз, гъиле гъатай кепекарни хъивегъиз акъудна. Са ни ятІани маса гуз гъайи ужуж эрекъ къачуна хъвайи ирид итим, абурук кваз зидини, къена. Ахпа хва гъарамзадайрихъ агалтна. Рушал гъалтай алчахни вафасузди хъана. И бахтикъарвилер чаз уълкве чкІуруни, гъукумдин къилиз атай цІийи инсанри – хаинри гъана. Низ чида, чун хътинбур Урусатда гъикъван аватІа? Советрин Союз амайди тиртІа, хва, ви къилелни акъван мусибатар къведачир.

- На дуьз лугъузва, Мария Петровна, - рейсавална мугъманди, - Союз амайтІа зи, куь ва агъузурралди ватандашрин къисмет масад, гиландалай лайихлуди, секинди, асайишди, низамлуди жедай.

- Виликдай чаз са кар чидай: милицияди жемятрин хатасузвал хуьзвай. Гила ада халкъдин пул нез ам алажзава ва вич хуьзва, - алава хъувуна Мария Петровнади.

Нянин хуьрек дадмишайдалай гуьгъуьниз Шагъни Людмила гуььжетриз акъатна. Руша къве кІвачни са чапатІа туна тикрарзавай: «За кІвалахдилаь вахтни къачунва, вахъ галаз физ гъазурни я. Къилди за вун ахъайдач. Вазни чизва, исятда чибуь дагъвийрив гъикІ эгечІзаватІа. КІанзавайди са багъна я, вири тахсирар кутада вак. Ваъ, ваъ, рази хъухъ. Эгер ви къилел са дуьшуьш атайтІа, за и кар жуваз багъишдач».

- Са затІни жедач, зун фена, хкведа. Вун инжиклу вучиз ийин за.

- Зун инжиклу жедач. Чун къвед авайла рехъни фад акъатда, хаталувилики акатдач чун. Вун, бегъем документарни гвачирди, дагъустанви, гъасятда милицийрин гъуьрчез элкъвена. Абур заз акуна, чизвайди я, къурумсахар...

Мария Петровнади рушан гафарик къел квайди тестикъарна ва санал фена хтун меслятна, рикІяй адаз и кар хуш авачиртІани. Дидедиз вичин рушан хесет хъсан чизвай, ам рикІе гъатай кардилаь алатдачир. Шагъаз чара амукънач, ада дишегълияь гъахълу тирди къатІана ва разивал гана. Экуьнахъ Шагъни Людмила рекъе гъатна.

Лезгийри лугъудайвал, рекъик лувар кутазвайди ихтилат-суьгъбет я. Итимни руш акъахай купеда юкъван яшарин къвед мадни авай: гъуьлни паб. Сифте декъикъайра абуру дагъви нахушдиз къабулнатІани, ахпа рахаз-рахаз, танишвилер гайидалай къулухъ, Людмилади адаз ийизвай гъуьрмет акурла, урусрин эгечІун дегиш хъана. Суфраяр ачухайла, сад-къе вишерни хъивегъайла (урусрив самогон гвай) ихтилатар яцІа гъатна, тостар мукъвал-мукъвал хкажна. Шагъа къатІ ягъиз, хупІ ийиз истикІан эхцигайла, вич Георгий я лагъайда «на заз гъуьрметзавач» лугъуз чинар кана. Дишегълияь дегълиздиз экъечІайла гъатта «вун викІегъ дагъви туш, папалаь аслуди яни?» лугъуз гъайифарни чІугуна. Шагъа рекъин юлдашдиз са баянни ганач, амма ихтилатар къалинардай месэлаяр арадал веъена. Итимрин сесер кІевиз акъатиз акурди дишегълияь хтана ва

абуру Георгийни Шагь секинарна, ички авай бутылкани чантада хтуна, суфрани кIватI хъуна.

«ВикIегъ» Георгия мурмурар авуна, амма паб чин чIурна тамашун адаз бес хъана, кас кисна кьвед лагъай полкадал акъахна. Шагьани адалай чешне къачуна. ТIимил хъванатIани, самогонди мефтIериз хабар ганвай. Адаз ксун хъсан акуна. Людмилади къарагъна, хушвал авай ачух вилералди килигна, вири беденда хвеш твадай хъвер багъишна лагъана: «ял ягъа жуваз, азизди, архайиндиз ксус». Лап аялдин хъиз, яргъанни къуьнерал къван хъивегъна, ацукъ хъуна. Дишегълийри са квекай ятIани ихтилат кудна, абурун сесер гагъ яваш, гагъ къати жезвай. Гъа и сесерал итимар ахварални фена.

Чидач, йифен гъи вахт тиртIа, ахварикай кватай Шагъа кIаник полкадал вил вегъена. Дишегълийар, чпин кIвалера авай хъиз, ачухдиз ксанвай. Яргъанар къваларихъ аватнавай. Комбинацияр кIватI хъана, къалчахарни къецIил авунвай. Людмила далу винелна ксанвай. Чапла полкадал яргъи хъанвай дишегълидин лацу маъ хътин хурар перемдикай хкатнавай. Фадлай дишегълидихъ галаз ксун тавунвай итимдин беденда са вуч ятIани юзана, ада вич а кардал къуна хъи, дишегълидин суьгъурдин няметрилай вил ахлуддай жуьрэт авач. Вичи ягъсузвилиз рехъ гузвайди къатIузвайтIани, рикIиз гъавурда акъаз кIанзавачир. Эхир ада вичел гуж гъалиб авуна, эркекдан ивидал звал гъидай вилериз аквазвай аламатдин шикилдиз далугана. Ахвариз хъфиз алахъна, гъинавайди я, бедендиз михъиз гъекъ акъатна. СакIани беден секинар тежедайла, ам ван-сес галаз къарагъна, полдал эвичIна, садни ахварай акъатнач, итимди фад-фад дишегълийрин винерал яргъанар хъивегъна ва вич купедай экъечIна. Чин-гъил чуьхвена, тамбурда акъвазна. Гена проводник ксанвачир, адахъ галаз ихтилатар ийиз вахт акъудна. Купедай рахунрин ванер хъайила, хъфена.

Са акъван екеди тушир поселокдай Светлана Егоровнадин кIвалер регъятдиз жагъана. Хцелай хабар гваз атанвайбур я лагъайла, къуьзуь дишегъли гъасятда дегиш, гъатта викIегъ хъана. Ада са низ ятIани зенг авуна. Зур сятни алатнач, жаван кьве гадани галаз Елена, Гьулдан-лезгидин вах, атана.

Садакай Шагъаз Гьулдан-лезгидин ухшар атана. Хвани гъам хътин зурбади жедайди я. Шагъан шаклувал бадеди тестикъарна. «Им зи хчин хва Сергей я. Вад лагъай классда кIелзава ада».

- Им зи хва Ефрем я, - лагъана Еленади.

- Зунни Шагъ я, - танишвал гана мугъманди. - Эгер квез ван хъанатIа, Дагъустан тIвар алай вилайтдай я.

- Хъана, хъана, бадеди чаз вич яшамиш хъайи чкадикай ахъайзавайди я, - рахана Сергей. - куьнра гзаф емишар, майваяр жедалда. Квез гъуьлни авалда.

- Эхъ, дуст-кас, гъуьлни, дагъларни, тамарни, багъларни ава чаз.

И гуьзел руш Людмила я,- танишвал гана Шагъа Людмиладикайни.

- Бес хьурай, мугьманри чпин чин-гьил чуьхуьрай, рекьерин руг алудрай, галатун квадаррай, суьгьбетар чна ахпа давамарда,- теклифна Светлана Егоровнади.

Нянрихъ Еленадин гьуьлни хтана. Ксари гьич рикIелай тефидай къунахлух тешкилна. Шагъ лезги тирди чир хьайила, Светлана Егоровнадин шадвилихъ къадар амуьнач. Ам мад урусдал рахун хьувунач. Къведни лезги чIалал рахазвай тегьер акурла, Людмила гьейран хьана амуьна.

- Вуна азни чирдани лезги чIал?- хабар къуна руша.

- Ашкъи аватIа, эхъ,- жаваб гана Шагъа.

- Ава, ава,- шаддиз хкадарунарна Людмилади.

Светлана Егоровнади Дагъустанда, Чечняда ва санлай уьлкведа арадал атанвай гьаларал, гьайиф чIугунивди, наразивална.

- Са стхаяр хьиз авай халкъарикай душманар авуна, са ламран хци. Ельцин лугьудай пиянискади. Садани адан вилик пад къунач, я а хаин дустагьнач.- дишегьлидин ажугъ екеди тир.- Зун квел ала-мат хьанатIа чидани? Ахьтин компартия, КГБ, МВД, армия аваз, садни Союз хуьз къарагьнач. Вири, суьгьуьрда тунвайбур хьиз, кисна ацукьна. Ельцинахъ галаз къиле авай къван вирина хаинар хьана.

- Бес жечни! Абуруз чпи тарашнавай къван девлетар ишле-мишдай ва мадни чуьнуьхдай мумкинвал кIанзавай эхир. Гьавиляй Ельцинан терефни хвена. Гила гьайифар чIугуникай файда авач,- лагьана язнади.- Хьайи крар хьана, Путин къванни акьулла, халкъ-дихъ рикI кузвай пачагъ хьурай.

- Ада къабулзавай са бязи серенжемар, тамамарзавай крар дуьзбур я,- лагьана Еленади,- амма халкъар сад-садаз акси акъвазар-завай, такIаанарзавай политика давамарзава. И жигьетдай пресса-диз, телеканалриз къацу рехъ ганва. Им ерли виже текъведай кар я.

- Гьахъ я вун. зи руш, абуру кавказвийрикай вагьшияр, гавурар авунва. Туш эхир абур ахьтинбур. Уьтквем, къени, жумарт, масадан гьавурда акьадай, къайгъу чIугвадай шад инсанар я. Бес дяведин йисара абуру чаз – урусриз, украинвийриз, белоруссриз, молда-ванриз авур хьсанвилер рикIелай алуддани? Абурун куьмек, къайгьударвал тахьанайтIа, чун рекьидай. Фашистрин гьиле гьатиз кичIела дяве физвай чкайрай катая гзаф къадар инсанар къабулна кавказвийри. Советрин вахтунда дагьвийри чун емишралди, май-вайралди, консервийралди, ципицIралди, чехирдалди таъминарна. Чи инсанри Каспий гьуьлуьн къерехра ял яна. Гила абурукай къа-чагъар, террористар, кавказдин миллетдин чин алайбур авунва.

- Чан диде, вуна вири дуьз лугьузва, ви ажугъ дуьзди я, ша, чна къе а политика лугьудай затI чи суфрадихьай галудин. И чи багъа мугьманриз артух фикир гун,- пIузар хьуьрез теклифна язна Станислава.

Светлана Егоровнади мад сеферда лезги жемьтдин тарифна, датІана Белиж, таниш инсанар, кѳуншияр рикІел хквезвайдакай, садра кѳванни ангар ахкваз кІанзавайдакай, вичиз акур пара гуѳзел чкайрихѳ вил галайдакай лагѳана.

- А кІвалах завай,- рахана Шагѳ.- За хутахда куѳн Лезгистандиз.

- Сагѳрай, зи хва. Яраб аквадатІа, заз гѳахѳтин югѳ?

- Аквада, аквада,- тестикѳарна Еленади.- Чун вири санал фида аниз кѳведай гатуз.

- Хѳсан я,- разивал гана кѳуѳзуѳ дишегѳлиди.

- Зазни акваз кІанзава ангар. Шагѳа чун тухуда вичин ватандиз,- гаф кяна Людмилади.

- Са рахунни алачиз,-кѳул чуІугуна лезгиди.

Мугѳманриз кѳурмишнавай гѳвечІи суфра халис межлисдиз элкѳвена. Еленади, Людмилади манийрик ван кутуна. Абурухѳ галаз яшлу дишегѳлидини зил кѳуна. Ахпа ада Шагѳаз гѳейранардай пишкеш авуна? Лезги халкѳдин кѳве мани «Лагѳ бала, севдуѳгуѳм» ва «Алагуѳзли» манияр лагѳана. Шагѳани адаз куѳмекна. Елена, Людмилани припев тикрариз алахѳна. Шагѳаз акІ хѳана хѳи, вич багѳрийрин юкѳва ава. Адан рикІ гѳевесдив, разивилив, сифте яз аквазвай инсанриз кІанивилив ацІана.

Йифен кѳуларилай алатайла Светлана Егоровнади ксудай макѳамрик

кекяна. Ада ва руша мугѳманриз суални ганачир, гѳавилиѳ кѳведазни са хзандиз хѳиз, месер са кІвале хѳивегѳна. И кар акур Людмилади са чѳукѳни авунач, гена адан вилерик хвеш акатна. «Жув хѳфена ксус, за Еленадиз кѳаб-кѳажах михѳи хѳийиз куѳмекда», лагѳана ада Шагѳаз.

Хѳуѳтуѳл месел яргѳи хѳанвай Шагѳан вири беденда асайишвал, верцІивал гѳатнавай, эхиримжи йисара такур хѳтин. Ичкидини, уѳмуѳр лезги чилихѳ галаз алакѳалу хѳайи кѳени инсанрин хуш рафтарвилини, Людмиладин ашкѳилу килигунрини итимдин кѳил элкѳуѳрнавай. Ам исятда патав агатай низ хѳайитІани хѳсанвал ийиз, адаз вичин рикІ гуз, ачухиз гѳазур тир. Явашдиз ракІар ахѳайна, кІвализ Людмилади камар кѳачурла, ам тажубни хѳанач. Кроватдин патав атана, тамашна, ам милаимдиз рахана?

- Вун ксанвачни, зи... На зун гуѳзлемишзавайни? Исятда. исятда,- лагѳана ада алайбур хтІунна ва Шагѳан кѳилиз са фикир-хиял кѳведалди, ам яргѳандик экечІна. Беден мураддив ацІанвай дишегѳлиди мажал вахканач. Адан аламатдин, бедендиз ширин миже цазвай кинери, теменри итим вини кІвачиз акѳудна. Адан рикІелай вири алатна...

Пакамахѳ ам геж хѳиз ахварикай кватна. Чудгунар аладарна, кѳарагѳна, гѳаятдиз экѳечІайла туѳквендай шейѳр гваз хквезвай Еленадални Людмиладал гѳалтна. Сегѳер-сегѳер дагѳларикай хкат-

завай нурлу рагъ хьиз рушан хъвердив, шадвилив ацІанвай чин, вилер, килигун акурла Шагъаз регъуь хъана. Адан рикІел суьгъуьрдин, пияладин ахвар хътин йиф хтана. «Мегер чна гъа кар авуна?» хиял фена бейнидай. «Эхъ, дуст-кас, вуна са аксивални авунач, вуна вун къилихъди ашкъидин вириз вегъена».

Шагъан масадаз таквадай гъерекатрай са вуч ятІани къатІай Людмила, шейэр кІвале эхцигна, хтана ва ада гъил къуна Шагъ векъ, хъач акъатнавай салан са пипІез тухвана.

- Шагъ, масанди, ваз чидани, зи уьмуьрда заз накъ вуна багъишай хътин йиф акурди туш. Зи азизди, заз вун акъван багъа хъанва хъи, зун ви нуькверни, къаравушни жез гъазур я, - Людмила кІанивилелди итимдин къужахда гъахъна.

- Людмила, зун..., за...

- Чизва, вун азад туш, амма за Аллагъдиз шукур гъизвайди я, чун сад-садал туьш авур...

- Вуна накъ чна авурди дуьз кар я лугъузвани?

- Вуна заз бахтунин нур куькІуьрна, нур, азизди, - цІарцІар гузай вилер вилера туна руша Шагъ къужахламишна, ахпа кьил итимдин хурудал эцигна. - Вуна зи сефил, субай уьмуьрдиз дад хгана, къуразвай къелемдиз яд хгана. Вун гила зиди я, садан пайни квачиз.

Дагъвидихъ лугъудай чІал амукънач. Вуч лугъудай къван. Иер, назик, таза, бегъердал атанвай багъ хътин руша вичин рикІ ачухдайла, ваз вичин ашкъидикай лугъудайла, ви къужахда цІразни гъазур тирла. Михъиз хъуьтуьл хъайи Шагъа назикдиз рушан хъуьхъвез темен гана. И арада Еленади абуруз экуьнин тІуьн нез эхверна.

Суфрадихъай къарагъайла, Шагъа Еленадивай чпиз хуьруьн мулкар къалурун тІалабна. Адани хушвилелди разивал гана.

Дагъвиди Урусатдин тІебиатдал гъамиша гъейранвалзавайди тир. Ачух чуьллер, уьруьшар, и кьил а кьил авачир тамар, зурба ва-цІар... Колобок тІвар алай поселокдин мулкарни гъахътинбур тир. Михъи, къезил гъава, секинвал, къацувал, зур киломертдин яргъай авахъзавай вацІалай къвезвай шагъвар... Абуру гуьгъуьлдик цицІивал кутазвай. Шад легъзейрин къужахда авай Людмиладин чими килигунри итим аквазвай шикилрал, къисметди багъишнавай и йикъал ва къвалав гвай хъсан инсанрал мадни къару ийизвай.

Виликан военный складарни, абурал аламайди са тІвар тир, вири дараматар ацадарнавай, тухуз жедай са затІни тунвачир, бетондин хандакІрин цлар, керпичрин кІусар, ктІанвай тарар, тахта-яр... акуна адаз. Лап эйбежер шикил тир. Вирини кул-кусрин, таза тарарин, лап къакъан рагъварин юкъва гъатнавай. Инрив фадлай инсан гатІуннавай хътинди тушир. Гъа и шикил чи вири уьлкведиз хасди я, - хиялна Шагъа. - Уьлквени гъа ихътин гъалдиз атанва. Мегер вири гъа икІ барбатІ жедай саягъда амукъда жал?

Шагъ Гьулдан-лезгиди чарчел чІугуна вичиз къалурай лишанлу чка жагъуриз алахъна. Адак гъалабани акатна, жагъун тавуртІа?

Хазина масадбурун гъилера гъатнаваз хъайитІа? Низ чида и харапІайрал шумуда гъил элкъурнатІа? Еленадив и складрикай суьгъбет ийиз таз адан вилер тайин чкадихъ къекъевезвай. Эхир адаз акуна. Гила дишегълийрикай къил къакъудна кІанзавай.

- Зи гуьзелар,- Шагъа къведан хъуьчІуькайни къуна, абуруз милайим хъвер багъишна,- эгер куьн акси туштІа, заз са геренда и кул-кусра къилди акъваздай игътияж ава, куьне атІа чІехи тарарин сериндик суьгъбет давамара.

Дишегълияр сад-садаз килигна ва амалдарвилелди хъуьрена.

- Гъелбетда, гъелбетда, чун акси туш,- лагъана абуру сад хъиз ва мад сирлудаказ хъверна.

Гуьзелар фена. Кул-кусриз гъахъай Шагъа зумулдиз (подвалдиз) фена, фур жагъурна, аникай целофандин са шумуд къатнавай пленкадик квай тумаждин чанта хкудна. Ана россиядин пул, долларар, къизилар авай. Итимди тадиз вад миллион манат гъисабна, къултухда туна ва чанта фура саламат хъувуна. Винелни къванер, бетондин еке кІусар хъивегъна. Гъилерни михъна, эхкъечІайла, рушар чеб-чпел машгъул тирди ва патаривни кас-мас гвачирди акурла, адак квай гъалаба хкатна. Итимди разивилелди рушарин патав гъерекатна. Тамма са сятда сейр хъувуна, абур кІвализ хъфена. Нисинин хуьрекрикай дад акурдалай гуьгъуьниз рушар куьчедиз, туьквенриз фена. Шагъа Светлана Егоровнадив пулни ва трусикда кІеви авуна хвенвай хцин чар вахкана, вични гъаятдиз экъечІна. Къацу дугун хъиз аквазвай сала къекъевез Шагъа пІузаррикай мурмурна: «Дустунин тапшуругъ къилиз акъудна, и парни залай алатна. Гила, лугъудайвал, кар туькІвенани? Базарда акъвазмир. Жуван рекъе гъат хъувуртІа хъсан я.

Веледдихъ рикІ кузвай дишегълиди гъасятда чар кІелна. Хци кхъенвай: «Диде чан! Ваз хъсандиз чизва, дах рагъметдиз фейидалай гуьгъуьниз заз амайни амачирбур вунни, зи вах ва хва я. Заз куьн пара кІанзава ва куь саламатвал, асайишвал патал за алакьдай вири крар ийида. Мукъвал вахтара чун чаз ахквадач, диде чан, гъавилай квез мугъман хъанвай лезги стхади пул вахкуда. Вад миллион манат. Адакай са миллион лезги стхадиз це. Ваз чизвайди я, лезгияр пара такабурлбур я, ада пул къачун тавунни мумкин я. Гъавилай, чан диде, вуна ада чи пишкеш къабулдай са жуьре фагъум ая. Зун геж хъайитІа, пулдин жигъетдай кІеве гъатайтІа, лезги стха Щагъаз хабар це, ада вални вахал лазим такъатар агакъарда. Закай гзаф фикирар ийиз жуван рикІ тІармир, диде чан. Жуваз са куьникайни дарвал гумир, азизди. Зун хкведа ви патав. Гъелелиг сагърай. За ваз кІанивилелди, мегърибанвилелди теменар гузва».

Светлана Егоровнади мад сеферда чар кІел хъувуна ва ам вилерилай стІалар физ, кисна шехъна. Ада хва гъиниз аватнаватІа, къатІана.

- Вун дуьз инсанрин юкъваз хтай югъ аквадата дидедиз?- гафар лагъана дишегълиди чиналлай стІалар михъна ва пулуникай са миллион манат хкудна.

Светлана Егоровна са шумуд декъикъада хиялдик акатна, ахпа ада Шагъаз эверна ва ам вичин къвалав дивандал ацукъарна.

- Ваз пара аферин хва, эхъ, вун гила зи къвед лагъай хъва я. Зи Асланан-Арсениян талабуналди вун иниз, зи патав атанвата, ада вал стхадал хъиз пул ихътибарна. Адаз вун стха ятІа, зазни хва я.

- Ваз кІанивал хъурай, Светлана Егоровна.

- Гила чна кведани зи хъци, ви стхади талабнавай са кар тамамар авуна канда.

- Вуч кар?- тажубвална Шагъа.

- Вун пара саграй, ада зал вав гваз вад миллион манат агакарна. Адакай са миллион види я, зи хва,- дишегълиди са пачка итимдин вилик эцигна.

- Светлана Егоровна, за Асланаз лагъайди я, заз герек туш, пара сагърай.

- Зи гаф атумир, хва, бейкефарни ийимир зун. Ма и чарче вуч кхъенвата, кела.

Чар кІелна куьтягъайла, дишегълиди давамарна: «Ватандиз хъфей сифте вахтара ваз пул лап герек кведа. Вун багрийрин, танишрин патав есир, саил хъиз ваъ, чам, гъалибчи хъиз квач. Хци заз кеве гъатайа, ваз хабар ая лугъузва. Эгер ваз ик хъана, за вун инжиклу авуна канзавачта, ви хиве, чун Лезгистандиз тухудай хиял амачтІа, ви ихтияр я, элкъуьра пул, къачумир.

- Светлана Егоровна...

- ЯтІа, кисна пул жибинда тур. Гила вуна заз лагъ, Асланаз а зинданда акъуддай шумуд йис ама?

Шагъ мягтелвилелди къуьзуь дишегълидиз килигна.

- Чан хва, вун тажуб жемир, заз адан чарче авай гафари вири раижна. Лагъ, ам гъи шегъерда ава?

- Светлана Егоровна, адаз вад йис ама. Пермдин дустагъда ава Аслан.

- Ксан я, хва, Аллагъди хъуьрай вунни, зи хъвани. Белки, ам саг-саламатдиз хътана дуьзгуьн уьмуьрдивни эгеч кийидай юг акван дидедиз. А юг чна сувар хъиз кейд ийидай.

- Жеда, къведа гъахътин югъ,- лагъана Шагъа. Куь суварик зунни акъатда.

- Ви ван Аллагъдиз хъурай, чан хъва. Рекера мукаят хъухъ, пул саламат ая.

Чара амуькнач дагъвидиз, еке зегъметар, дердер акунвай, хцикай рикІ динж тушир диде бейкеф ийиз кІан хъанач адаз. Пул къачуна, вичин чантада туна. Ада Светлана Егоровнадиз вичиз къе хъфиз кІанзавайдакайни ихтилатна, амма адан фикир къилиз акъатнач. И арада Людмила, Елена хтана. Пудни итимдин фикирдиз акси

хъана. Шагъ кІанзни такІанз абуруз муьтІуьгъ хъана. Виридалайни адаз Светлана дидедин хатур хаз кІан хъанач. Ам акьулла, регьимлу, мегърибанлу дишегъли тир. Вични лезги чІалал рахазвай. Къени лезги халкъдиз кІанивал хуьзвай инсан. «Хъфида» лугъудай гаф ванн хъанмазди ам Шагъал элкъвенай.

- Я чан хва, на ак вучиз лугъуда, чна ваз такан кар авунани, пис каршиламишнани, лагъ е, хъва. За вун санизни акайдаш. Ял яга жуваз, канивал твах жув ина. Талабза, пакани акваз, ахъпа кваш. За куьн реке твада.

Шагъа яшлу ва дугъри дишегъли къужахламишна ва вич рази тирди лагъана. Людмиладини и къарар хушдиз къабулна. Адан вилера ргазвай шадвили итимдин рикІикни лувар кутуна.

Дустагъдин кІеви къайдайрикай, къадагъайрикай, азаблу шартІа-рикай, тІямсуз хуьрекрикай азад хъанвай касди рикІиз хуш тир инсанрин арада динжвилелди ял яна. Светлана Егоровнади абурув, лезги адетралди, пишкешарни вахкана. Еленади, Станислава мугъманар вокзалдикай поездда акъадарна рекъени хтуна.

Вири хъсанзавай. Шагъанни Людмиладин гуьгъуьлри цавун бушлухра лув гузвай. Руша вичин аял, жаван уьмуьрдикай ажайиб, хъвер гъидай дуьшуьшар рикІел хкизвай. Ам вични лап аял хъиз, ачухдиз, азаддиз, масадни гъевеслу ийидай жуьреда хуььрезвай. Шагъа разивилелди адахъ галаз зил къазвай, адан кІанивилини гъиссериз хушвилелди жаваб гузвай. И къвед-пуд йикъан муьгълетда руш адаз багъа хъанвай. Купедиз милиционерар гъахъайлани абуру чпин суьгъбет давамарна. Элкъвена хъфиз кІан хъайи закондарар Шагъан суьретдай «кавказвидин чин» акурла, акъвазна ва абуру документар къалурун истемишна. Кардин гъавурда акъур Людмилади, гъич Шагъани гуьзлемишнавачир, акІ гъужумна хъи, милиционерар гъикІ авуртІа хъсан жада лугъуз амукъна.

- Я гадаяр, ана вуч хъана, документар кІанзавани? Нинбур? Зибур, тахъайтІа, и кавказвидин миллетдин чин алайданбур? Лагъ е, лагъ. Ам зи гъуьл я, фадлай инра яшамишни жезвайди я. Колобок поселокда авай мукъва-къилийрал къил чІугуна Артемск станциядал хъфизвайбур я. Эгер квез кІанзавай затІ-матІ, ички, пул аватІа, лагъ, буюр, чна квез хушвилелди багъишда.

- Хъел къемир, чи кІвалах гъахътинди я,- лагъана сада.- Квез чин тийиз туш хъи, вахт гъихътин хаталуди ятІа...

- Чизва, гъелбетда. А куьне лугъузвайбур, бандитар центральный шегъерра авайди я, ихътин виридан рикІелай алатнавай чкайра абурун вуч йикъ авайди хъуй. Лагъ, вуч багъишда чна квез?- Людмилади вичин сумкадал гъил яргъи авуна, ачухна ва пул акъудна.

Купеда авай къарийрикай садани рушан тереф хвена: «Белки, рухвар, квез гишинзаватІа? Зав рганвай картуфар, верч, кІуь афнаяр гва...»

- Са затІни, чаз са са шейни кІандач,- тади акатна сифте рахай-

дак.- Хъша, яда, эхкъечІин инай,- лагъана ада вичин юлдашдиз ва рақІарихъ фена.

Атайбур купеда амачирла, Людмиладилай регъятвилин ухът алахъна ва ам тахсир квайди хъиз килигна.- На заз багъишламиша, Шагъ, зи мецелай ахътин гафар алатна,- лугъузвай адан килигуни.

- Ваз баркалла! На абур чеб-чпивай квадарна,- разивилелди лагъана Шагъа ва рушан кефи ачухарна.

- АкІ тавунайІа, абур чун инжиклу ийидай. Вун ахъайнавай чкаярни малум хъайила, авуддай поезддай, тухудай отделенидиз. Заз чизвайди я, абурун къуьруькар. Жибиндизни са затІ хъивегъ-да, ахпа вуна вун вак туширди тестикъара. Алакъдач. Абур стхани гъакІ кІеве турди я, угърашар.

Шагъа мукъаятвилелди рушан гъил къуна, адалай кап алтадна ва ахпа чуькъвена. Гъелени гъалаба кумай руш вафалувилелди итимдин вилериз тамашна, анай вичиз кІани нур акурла, виликди къил яргъи авуна ва купедавай къарийрихъайни регъуьвал тавуна, Шагъаз темен гана.

- Гъайиф чи жегъил вахтар,- кушкушна са къариди.

- Язух хъиз къалурмир жув, къейди,- ван кяна къвед лагъайда.- Аял вахтар дяведин йисарал ацалтнатІани, ахпа вуна ваз къван кефер чІугурди я.

- Ваъ, ваъ, гилан кеферни, девирни масад я. Зун нарази кар авач. Мадни бахтлу уьмуьрар хъурай чи жегъилрихъ.

- Аминъ. Жегъилар, ачуха суфра, квехъ галаз чнани са пятриз яда...

КІвализ Людмилани Шагъ хурушумриз ахгакъна. Абур акурла, диде лап шад хъана.

- Заз куьн хкведайди аян хъанвай, гъавиляй за гъамамни гъазурнава квез, верхъи пешерин кулни.

- РикІиз къей де, заз вун акъван кІан я хъи,- Людмила, дидедин къужахда гъахъна, адаз пІагъар гана, ахпа Шагъан патав фена, адан япал кушкушна:-за ваз къе халис урус гъамамдин лезет квекай ибарат ятІа чирда.- Итим гафарин таъсирдик кумаз ам хъвер алахъиз кІвализ гъахъна.

Мугъмандинни рушан арадавай рафтарвили Мария Петровна тажубарна. Фидайла ам сад тиртІа, гила рушакай масад хъанвай. Аламатар адаз мад акуна. Рушани мугъманди гъамамда саки пуд сят акъудна. Идални бес тахъана руш ксуз Шагъ авай кІвализ фена. Алатнавай са шумуд йикъан къене руш чир хъжезмачир, лугъуз тежедай къван шад тир. Адан вилерай бахтунин цІервекІар хъичезвай. Людмила жаван вахтара хъиз ван алаз хъуьрезвай. Дидедиз адан вилик пад къаз кІан хъана, амма рушан къумбар гуьгъуьлар чІурнач. Эхиримжи къве йисуз кесиб аялдихъ шадвалдай себебар ерли авачир. Гила руш гъавада авай. Чуьнуьхдай кар авачир, мугъман лезги себеб яз. ИкІ фад абур сад-садаз мукъва хъун? Аламат?!

Къе гьакI я, бес пака? Лезгидихъ вичин хзан, макан авайди. Ада зи руш анриз хутахдач къван. Я ам вични, бажагъат, ина акъвазда. Бес зи рушан гьалар гьикI жеда ахпа? Мад рикI тIардачни?

Гъа ихътин фикирар къиле гъатна бегъем ахварни тахъанвай яшлу дишегълидиз рушахъ галаз ачухдиз рахаз кIан хъана, амма къарагъна, пIузаррикай мани кIвахъзавай рушан гьевеслу, бахтлу чин акур дидедин мез лал хъана. Экуьнин хуьрекни тIуьна ам кIвалахал фена.

Мугъман ксанмай. Адахъ къарагъдай хиял авачир. Беденда гъамамдин ва Людмиладихъ галаз акъудай йифен лезетлувал, зайифвал амай. Вич аватнавай гъалди ам тажубарзавай ва бязи легъзейра адаз вичин гьерекатрихъ ягъаз кIанзавачир, на лугъуди, акъвазвайди ахвар я. И кIвални, Людмиладин патай авай кIанивални, эхиримжи йикъарин агъвалатарни. Абуру рикIиз, бедендиз гайи асайишни, секинвални...

Гъа са вахтунда ада къатIузвай, вичи гъич тежедай хътин гъалатI ахъайнава, къелетнава. Людмиладин вилик зайифвал къалурна, адан михи гъиссериз жаваб гана. Вахъ ви кIвал, хзан, багърияр, хайи макан ава. Абур на гадардач эхир. Людмиладиз на вуч лугъуда? Адан кIанивал гъинизда?

Шагъан бейнида мад алатай йисариз сейр авуна. Вич алвердик, ахпа бизнесдик акатайвал, акъажунар, ялунар, кIеве тунар, гуж гъалиб авунар, алдатмишунар, къиникъар, къурбандар... КIани диде, паб, аялар, вахар, стхаяр... Гъатта вилерал стIалар акъалтна.

- Хъфида, хъфида,- рахана Шагъ вич-вичив. Алисмана мад зенг авунвай ва мус хквезва лугъуз хабар къунай.- Хкведа зун, стха. Людмила зи гъавурда акъун лазим я. Ам акъулла руш я. Акъулла руш я, амма вуна адан рикI тIарда эхир.- Шагъ михъиз перт хъана, адаз вич себеб яз бахтунин нур хуьуренвай рушаз дуьнья мад мичIи хъана кIанзавачир.

Югъ Шагъа Мария Петровнадиз итимдин гъилер герек кIвалахар тамамариз куьмекар гуз акъудна. Людмила хтайла, гъаятда, кIвале авунвай крар акурла, ада Шагъаз дидедин вилик темен гана.

- Вун хъсан устIарни я хьи!- гъейранвална ада.

- Людмила, инра машинрин базар авайди яни?- хабар къуна Шагъа.

- Эхъ, гъелбетда, авайди я. На адакай вучзава?

- Зун аниз твах, заз герек кар ава.

- Хъуй ман,- лагъана руша тажубвилелди адаз тамашиз.

Базардиз акъатайла Шагъа, къекъвена, килигна, гекъигна «девятка» «Жигули» хкъана, пулдин гъакъсабар авуна, нотариусдив маса гунин-къачунин документарни тестикъариз туна. Икъван гъгда кисай Людмилади, машинда ацукъайла, мягтел яз суал гана:

- Ваз пул гъинай атана?

- Пул? Пул зун акун тушни?- зарафатна Шагъа ва ам милаимдиз рушаз килигна.

- Я жеди, амма заз чир хьурай, авайвал лагъ.

- Дустунин патай пишкеш я. Чун Светлана Егоровнадив патав гъакI кьил чIугваз фенвайди тушир, адан хци зал ихтибар авур кагъаз ва пул вахкуз фейиди я. А кьени, регъимлу дишегълиди хцин тIалабуналди, за авур хьсанвилиз жаваб яз, зав пул вахкана. Зун и кардиз акси хьайила, ада зав хчин чар кIелиз вугана. Дугъриданни, касди ана зи патахъайни кхьенвай. Идалай гъейри, Светлана Егоровнади кьетIивилелди малумарна, эгер пул къачун тавуртIа, вич лап бейкеф жадайди. Абурун жумартвал себеб яз гила зазни жуваз хуш инсандиз хьсанвал ийидай мумкинвал хьанва. И машин зи патай ваз пишкеш.

- Вуч? Заз пишкеш? Ваъ! Ваъ! Завай къабул жадач.

- Люда, чахъ гайи савкъват къулухъ вахчудай адет авайди туш. Эгер и кар авуртIа, ам вирида негъзавайди я. Къулухъ элкьуьрайдини душмандиз элкьвезвайди я.

- На зун лап кIеве твазва, Шагъ. Куь адетар хьсанбур я, амма ихътин багъа савкъват?

- Ваз зун мадни багъа шейэр багъишиз гъазур я. Вун и кардиз лайихлуни я.- Эркекди, рушав агатна, адан пелез, вилериз, пIузарриз пIагъар гана.- Чир хьухъ, заз вун багъа кас хьанва ва ви хьсанвилер за садрани рикIелай алуддач.

- Зи хьсанвилер? РикIелай алуд тийиз...

- Кис, кис, Люда, дуьз гъавурда гъат, ви инсанвал, кьенивал, рикIин михъивал, кIанивал заз виридалайни багъа я.- Шагъа рушаз мад теменар гана.- Къе на зи тапшуругъар кьилиз акъудур.- Руш адаз вилер экъисна килигзава. Вуч лугъудатIани чизвач.- Гила вуна заз шейэрин туьквендиз рехъ къалура.

- Ваз мад вуч ийиз кIанзава?

- Ахътин са затIни. Куь туьквенра кутугай затIар аватIа, тамашда.

- ЯтIа, гъала,- эмирна руша.

Шагъа вичин дидедиз, Мария Петровнадиз, Людадизни фитеяр, булушкаяр къачуна. Мугъмандин пишкешар акурла Мария Петровна лап шад хьана.

- Я чан хва, заз мукъвал вахтара ихътин савкъватар садани авурди туш. Гьелбетда, вун сагърай, амма абур за гъина алукIда, датIана кIвале авай.

- Жагъида, жагъида, Мария Петровна, алукIдай мярекатар ваз,- лагъана Шагъа.- Мубаракрай, алукIдай сагъвал акурай!

- Вун Аллагъди хуьй, чан хва.

- Куьнни сагърай. Аквада ваз, хвани хкведа, адаз мехъерни ийида, ви акьуллу, викIегъ рушни бахтлу жада, хтуларни майдандиз акъатда, дамахарни ийида на, Мария Петровна.

- Я Аллагъ, Я Аллагъ, ви сес Худадив агакърай. На зи рикIин мурадар тикрарна.

- Хъсан мурадар кылиз акъатдайди я, Мария Петровна. Анжах умуд атГумир.

- Сагърай, чан хва, вун хайи дидедиз агъзур сеферда баркалла!

Вичин диде рикел гъайила, Шагъан чиник гъасятда серинвал акатна. Бейнидай, цава куькIвена квахъай цIайлапан хъиз, фикир фена: «Ви дидедин вилик метIерал акъваз тавуна, ина вучиз вахтар акъудзавайди я, я ахмакъ?»

Людмила дидединни Шагъан ихтилатдик къаришмиш жезвачир. Ада, гатфарихъ хайи ерийрал хтай чубарукри ацукъ тийиз, элкъвез-элкъвез лув гудай саягъда, гевеслу, шад яз вичиз кIани инсанрал чархар язавай, итимдал ашкъилу килигунар гадарзавай. Дидедин тIвар къурла Шагъан чин, сарак цуру хват акатай хъиз, чIур хъайивал рушаз акуна. Ада гъасятда итимдин хъуьчIуькай къуна, вичин кIвализ ялна. Кикерал хкаж хъана эркекдин хъуьхъвез темен гана.

- Вун пара сагърай, зи диде мукъвал вахтара икI шад хъайиди туш. Чун нянихъ ресторандиз фида, вахъ галаз тухдалди къуьлериз кIанзава.

Шагъ дикъетдивди рушаз тамашна. Адан вири беден гумрагъвилив, гевесдив ацIанвай. Хъуьрез акъвазнавай, цIарцIар гузвай вилера аялвилин ихтибарвал, къайгъусузвал, надинжвал авай. Де лагъ, идан рикI гъикI тIарин? И шадвал, цавай лув гудай къуват гузвай гевес адавай гъикI къакъудин? Шагъ вуч лугъудатIа чин тийиз амукъна. Гададин чинилай вилер алуд тийизвай руша са вуч ятIани къатIана.

- Буна ви дидедикай фикирзавани?

- Эхъ,- регъят хъайида хъиз жаваб гана Шагъа. Вичел алай азаб алудай рушаз хъвер багъишна.- Эхъ, эхъ, дидедин акъуллу руш, зи дидедин вилер рекъел ала, зун гуьзетиз. Люда, за исятда вуч лагъайтIани, ваз хъел къведач, вун бейкеф жедач.- Пузарар рахаз кIанз юзайла, Шагъа рушаз темен гана.- Са гафни лугъумир, яб це. Са гъафтеда заз вун жуванди, багъриди хъанва. Зун патал и кар алапат ятIани.- Людмилади гададин къужахда гъахъна, пIузаррикай мурмурна: «Зазни, зазни гъакI я».- Вуч ятIани, гъакI хъанва, амма зи гъавурда дуьз гъат, зи багърияр, зал вил алайбур Дагъустанда ава. Зун абуру гуьзлемишзава.- Рушан назик гъилери гада вичивай жедайвал чуькъвена.- Зун хъфена кIанзава.

- Зунни хутах вахъ галаз,- яваш сесиналди лагъана руша.

- Жедач, исятда жедач,- къетIивилелди малумарна итимди.- Зи гъавурда садни акъадач, багъриярни, хуьруьнвиярни.

- Бес мус?

- Чидач, исятда лугъуз жедач. Садра зун хъфин, тамашин, ана гъихътин гъалар аватIа чирин. За ваз гъасятда зенг ийида.

- АкI хъайила, вун хъфида ман? Мус?

- Пака экуьнахъ.

- Пака экуьнахъ?- руш къужахдай экъечІна, акІ килигна хьи, на лугъуди, зур сят вилик багъишай лап багъа савкъват адавай къахкъудна. Вилери цІарцІар гана, хъуьхъверал стІалар атана.

- Шехъмир, шехъмир, хъфин тавуна жедач. Амма им чи вири рекъер къатІзавайдай туш.

- Вун хъфидайди заз чизвай, амма икІ садлагъана,- руш фена, дивандал ацукъна.

- Люда чан, ресторандизни чун фидач. Жув къайдадиз гъваш, зи ватандашриз сагърай хълагъна кІанда.

- Зун къведач, къилди вач.

- Люда, акІ жедач.- Шагъ рушан патав фена, адан вилик метІерал ацукъна.

- Вучиз, вучиз уьмуьр икъван татугайди, туькъуьлди жезвайди я? Вучиз эхир? Са легъедин шадвал, бахт багъишна, къахкъудзава. Вучиз я Шагъ?

- Чи уьмуьр гъахътин аламатдин затІ я, масанди, имтигъанар, магърумвилер пара авай. Тебиатдин дуьнья хъиз. Лагъ, ваз датІана гуьлуьшан, нуькІверин авазри агъавалзавай, гуьгъуьл ачухардай йикъар мус акуна? Гъатта гатун цикІизни цавар чІулав булутри къада, тІурфан акъатда, хар къвада. Инсанризни тамамвилелди вуна истемишзавай бахт, уьмуьрдал разивал аквазвайди туш. Цурувилерини, туькъуьлвилерини, нагъакъан, хаталу дуьшуьшрини вун гъар са камуна гуьзлемишзавайди я. Чун Худади гузвайдал рази хъун лазим я. Гзафбуруз бахтлувилини гъа легъезярни къисмет жезвайди туш.

- Зун гъавурда ава, Шагъ. Муьжуьд йисуз хайи макандивай, багърийривай къакъатанвай ви рикІи къибледихъ ялзава. Бес за зи рикІиз вуч ийин вун ахъайиз такІанзавай? Адаз вун мад инрихъ ахкъат тийидайди хъиз ава. Ви дидардик зун мадни бахтикъара жеда, гъа ваз чидай дустагъэгълидиндаз элкъведа.

- Лугъумир, лугъумир ахътин гафар. Вири хъсан жеда. Садра зун хъфин...

- Шагъ! Зи азизди,- руша хатасуз чка жагъурзавайди хъиз, итимдин хурухдиз хкадарна.- Чун гъалтна са гъафтени туш, заз акІ я хьи, вун чиз гзаф йисар я. Вун заз виридалайни багъа кас хъанва, Шагъ. Зи шадвал, экв, къенин ва пакадин югъ,- дишегълиди итимдал теменрин марф къурна. Адан хиве къунри, кинери, теменри эркек зайифарна. Ашкъи-гъевесдин вини кукІушриз акъатай абур са арадила, лепейрикай азад хъайи гъуьл хъиз, секин хъхъана. Аламат! Шагъ ахваризни фена. Дишегъли, мурад къилиз акъатайди хъиз, адаз кІанивилелди, разивилелди тамашзавай. Итимдин хурудал къил эцигна, адан гуп-гупдин ван алаз кІвалахзавай рикІихъ яб акализ тикрарзавай: «Вун зиди я, зиди. Вун за садазни гудач». Ширин лезет беденда гъатнавай дишегълидин фикирар рагъ алайбур тир. Ихътин итим мад бажагъат адал гъалт хъийида. Малаик хъиз ахварал алай ва бедендал хаталу дуьшуьшрин гелер аламай итимдиз килигиз амни ахварин есирда гъатна.

Вилер ачухайла, Людмиладиз Шагъ къвалав гваз акунач. Ам сад-лагъана къарагъна, кIвале вил экъуърна. Пиплев гвай адан чантани (рюкзак) амач. Къежел экъечIиз кIан хъайи адан вилер столдал алай чараррал, куьлеграл аватна. Чар къачуна кIелна: « Людмила! Вун гъахъ я, са гъафтеда чун чаз лап мукъва хъана ва и гъакъикъатди ви гъакъиндай зи хиве жавабдарвални твазва. И кар за вири рикIелди аннамишзава ва заз ви умударни бегъем цIир таганмаз кучукиз кIанзавач. Зун кисна, чинеба хъфин гъуърметсузвилай, кваз такъунай, хаинвилай къамир. Вахъ галаз чара хъун, ви гуърчег вилерай накъвар къвез акун заз пара залан жедай. Чир хъухъ, вуна зи рикIелни чирагъдин са нур куькIуърнава, зун ам хкадар тийиз алахъда. Автомашин, адан документар, куьлегар за тунва, ам ваз зи патай аманат. Хуъруьз ахгакънамазди за ваз хабарда. РикIиз зиян гудай са фикирни ийимир. Вун къекъвейтIани жагъин тийидай хътин дишегъли я. Фад, геж завай лугъуз жедач, амма зун гуьзлемиша. Гъелелиг. Сагърай! Сагърай! Сагърай!»

Чар кIелай рушай шел акъатна. Ам, къил элкъвейди хъиз, кроватдал ярх хъана. Къагъардин шел акъвазриз жезвачир. Къарагъна, ада мад чар кIел хъувуна. Ахпа вич-вичив рахана: «Агъ амалдар лезги. Вуна зун, къенфет вугана алдатмишай аял хъиз, машин пишкешна, валай алудна. Вучзава за ви машиндикай, муърхъуь къадай ракъарикай? Заз вун, вун тир герекди. Зи Шагъ, панагъ, муьгъуьббат. Зи секинвал, архайинвал, беденда гъатзавай верцIивал».

Дишегълидивай вичин гъиссерал гуьзчивал ийиз алакънач. Ам мадни ван ацалтна шехъна. Вад декъикъани алатнач, къалабулух кваз диде акъатна.

- Я руш! Я руш, ибур вуч шелар я на экуьн къиляй ийизвайбур?

- Шагъ, Шагъ хъфена де. Кисна. Ада зун алдатмишна, гадар-р...-гафар туьтуьна акIай руш дидедин хура гъахъна, рикI хъуткъуниз шехъна.

- Я чан бала, белки, герек кар аваз фенва, хквен ам.

- Ваъ, я диде, крар вучтинбур я, хъфенва ам,- руша дидедив чар вугана.- Ма, кIела.

Мария Петровнади чар кIелна.

- Я къей кIамаш, бес я кван, вучиз вун шехъзавайди я? Ада вун хуш хъанвайди хиве къурвилай яни? Я тахъайтIа, ада вич гуьзлемиша лагъайвилай? Мадни ада ваз машин турвилай? Лагъ е, вад юкъуз чир хъанвайдаз ахътин пишкешар багъишдай итим ваз гъинай акурди я? Абур дагъвиар я гъа, викIегъ, жумарт, са гаф гвай. Мегер ина авай лезгияр чизвачни ваз? Гъамни гъахътинди я. Заз ам гъа акур юкъуз бегенмиш хъанай, диде лугъуз рахайвилай. Кис садра, хкведа ам, На адан рикIе нур куькIуърнава. Гъа нурди ам низ, ви патав хкида. Анжах шехъмир, ва жуван рикIиз сабур це. Адаз муьжуьд йисуз вичин кIвал-хуър акунвач. Диде, хизан. Бес ам хъфин тавуна вуж хъфирай? Ам далу акализ жедай итим я. Къарагъ, чин-гъил чуьхуьх. За ваз хуьрек гъазурда. ЦIийи машинадаз кIвалахални вач.

- Диде, диде чан, яраб гъа вуна лагъайвал жеда жал?
- Эхъ, эхъ, зи руш, гъакI жеда, анжах нер куърсармир, кьил вине яхъ ва жуван Шагъ гуъзлемиша. Вилерай авахъзавай булахарни заз мад такурай.
- Хъуй, хъуй, диде чан,- Людмилади дидедин гъиляй кагъазни шутхунна, катна, фена вичин кIвализ.
- Агъ шейтIан,- кьил юзуриз рушан гуьгъуьниз лагъана Мария Петровнади.

ХАЙИ ЧИЛИН КЪУЖАХДИЗ

МичIни экуьвал гъеле сад-садавай чара тахъанвай береда кIа-расдин, къацу шир янавай тахтайрин жагъунда авай гъаятдай итим экъечIна ва йигин камаралди куьчедайгуъз фена. Гъатта ам катзавайди хъиз аквазва. Арабир къулухъни вил язава, пис тахсиркарвал авур чкадивай яргъаз къакъатна кIанзавайди хъиз. Ара-ара ада и патаз, а патаз вил язава. Куьчедик, бахтунай хъиз, кас квач. Поселок ахварал алама лугъузни жедач. КIекери экуьнин сегьеррик ван кутунва, инлай, анлай кицIерини чпикай хабар гузва. Машинрин ванерни къвезва. Акваз-акваз мичIивал квахъзава. Цавун тагъар ачух жезва, къуд пад экуьвилине къужахда гъатзава.

Ингъе инсанарни. Жегъил итимни дишегъли. Гъаятдай экъечIна, агъадал юзана. Къилин куьчедиз акъатайла, ина инсанар пара тир. Саки вирида са терефдихъ гъерекатзавай, ракъун рекъин вокзал галай патахъ. Электричкадаваз шегьердиз кIвалахал, кIелиз, дерди аваз физвайбур.

КIула чанта авай итимди мадни гъерекатзава. Адан фикир фад-фад и поселокдай экъечIун тирди сир туш. «Гена хъсан,- хиялзава ада,- электричкайри кIвалахзавайди. Акъахда ва ада зун и чкайри-вай яргъазни акъудда».

Итимди вилик квай, гъалтзавай инсанриз вил язава. Чпин рекъевай, хсуси дердийрин, месэлайрин пар кIулавай ксар я ман. Садани чанта кIулавай, кIвачерик звер квай итимдиз фикир гузвач.

Электричкада чка къурла, ам юзайла, итимди регъятдиз нефес къачуна, амма бейниди, на лугъуди, гъа и кар гуъзлемишзавай, ам космический йигинвилелди сада-сад дегишарзавай фикиррив ацIана. Ара-ара пайда жезвай хиял Людмиладикай тир. Люда... Хабарни авачиз ам зи уьмуьрда гъахъна, суьгъуьрдин хкетда авайди хъиз. Я залай инкар ийиз, я ваъ лугъуз, я гъиссерин вилик пад къаз алакънач, я за гъасятда кьил баштан авунач. Ингъе эхир кьилни чи гъихътинди хъанатIа. Катна зун. Чинеба. Сагърайни талгъана. Зун амачирди акурла, чар кIелайла, ада вуч ийидатIа? Вуч ийида къван, шехъда, негъда, къаргъишда, гъайиф чIугвада зун хътиндал гъалтунай. ЭкъечIа куьчедиз, къведа гуьгъуьниз. Дидедиз хабар хъайитIа, ахъайдач ада Люда, ахъайдач.

Гъа и арада рикIи вичикай хабар гана, кIвачер цIалцIам къван-целай цIуьдгъуьнай хъиз, рикIе са вуч ятIани юзана, хурудин кIа-

никай ял къуна, беденди кІвачерикай чил хкатзавайди хъиз гьиссна, Шагъ куьсруьдин далудихъ агалтна. Легъзеяр, декъикъаяр алатна, яваш-яваш итим адетдин гьалдиз хтана.

«Ина вуч хъайиди тир? Мегер Людади рикІе гъа жуьреда чка къунва жал? Адакай фикир авунмазди рикІик гъалаба акатзава. О Аллагъ!», Шагъан тажубвилихъ къадар авачир. Бейнида, кинодин кадрияр хъиз, рушахъ галаз акъудай лезетлу декъикъайрин шикилар пайда жезва. Сад алатиз, масад. Рушан хъвердив, бахтунив ацІанвай гуьзел чин. ЦарцІар гузвай вили-вили, нурлу вилер. Итимдин темягъ ракъурдай махпурдин лацу беден... Шагъа къве гъиливни къил къуна. – Зун адакай катна,- мурмурна итимди.- Вучиз? Вучиз ятІа ваз лап хъсандиз чизва. Бес я, бес я ваз. Садра кІвализ хъвач. Яаъан вилик ярх хъухъ, гъил къачудайвал ая. Хзандиз вал чан аламайди, вун чпин иеси, буба тирди чира. Вири багърийривай багъишламимшун тІалаба. Вун абур патал вуж яз аматІа тайинара. Ахпа, ахпа са крарни ая.

- Эгер багърияр зи гъавурда акъун тавуртІа?- давамарна Шагъа мурмурар.- Абуруз зун душман, вири мусибатрин тахсиркар яз амукънаватІа, вучда? Гъил къачун тавуртІа? Къайи, са цлани къун тийидай къван хъиз, гадрайтІа вучда?- Къве гъилив къунвай къил ада куьсруьдин далудиз яна. Гъа икІ легъзеяр алатна.- Тади къачу-мир на, дуст-кас. Сабур хуьх. Ахгакъда вун ватандиз, ахквада ваз багърияр, абурун рафтарвилер, эгечІунар, къакъатунар. Гъа вахтунда ваз чирни жада, Шагъ, на вуч ийидатІа. Амукъдани? Людадин патав хъфидани ва я ам гъаниз хутахдани.

«Челябинск-Ростов» поездди та-тахъ, та-тахъ ванцелди кибледихъ гьерекатзава. Шегъерар, ракъун рекъин станцияр, хуьрер, тамар, чуьллер, вацІар къулухъ таз. Йикъа йиф, йифе югъ эвезиз. Шагъвелед, игътияж авачиз, къвед лагъай мертебадин куьсруьдилай эвичІни ийизвач. Яргъи хъана месел ахварзава, амай вахтунда фикирзава, дакІардай килигзава. Бейнидиз куьтягъ тежез къвезвай, гъасирдал сад-садан къаршидиз экъечІзавай пагъливанар хъиз, сада-сад дегишарзавай, бягъсина авай хътин фикирри къил заланарнава. Поездди, гагъ станцийрал акъвазиз, вичин рехъ давамарзава. Ингъе Ростовдизни агакъзава. Анай – Махачкъаладиз, ватандиз. Гъа и са хиялди бедендиз зуз акъудзава. РикІик гъалаба, дамарра авай ивидик йигинвал кутазва. Ингъе, ингъе поезд Дагъустандин мулкарив агакъна. Вагондин дакІардай чІурариз, никІериз, хуьрериз тамашиз Шагъвеледа вилерал стІалар акъалтна ифей сес акъудна:

- Чан хайи макан! РикІиз къей жуванбур! Азиз багърияр! Яраб куьне яргъариз акъатай, тахсирар хиве авай куь хва гъикІ къаршиламишдатІа?

Шиил ва культура

Арбен КЪАРДАШ

КВАХЪАЙ ТІАЛАБ

*(Етим Эминан «Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн
гъам жедани?...» шиирдикай фикирар)*

Етим Эминан и шиир жуьреба-жуьре тІварар алаз ва я алачиз гъар жуьредин кІалубра аваз ктабра гъатнава. Сифте яз ам Назир Агьмедова туькІуьрай ва 1957-йисуз Дагъустандин ктабрин издательствода чапдай акъудай «Етим Эмин. Шиирар» ктабда гъатнава. Ктаб туькІуьрайда и чІалаз баянар ганвач. Гуьгъуьнлай, 1960-йисуз, ам гъа и издательствода Агъед Агъаева акъудай ктабдик сифтедай акъатайвал акат хъууна. Къве ктабдани шиир «Дуьньядиз» тІвар алаз ганва. Чна ам къвед лагъай кІватІалдай къачурвал хгузва:

**Фана дуьнья, вавди я зун,
Вав буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, бес
Гуьгъуьл ачух къар гъинава?**

**Зи хифетрин сан гуналди,
Кхъена тамам жедани?
Жумла алем эфенди хъуй,
Муракабни чар гъинава?**

**Къиникъ важиб я, къейибур
Чалай вилик шумуд я хъи,
Мусурмандин хийир такІан,
Гъа мусурман чІуруд я хъи.**

**Акур ксар аватІа, лагъ,
Аси лукІран умуд я хъи,
Дармандикай дава хъайи
И тегьер азар гъинава?**

Ирид йис я зун и гьалда
Ширин чандикай яз бизар,
Бязибуру мерез лугъуз,
Бязибуруни – бедназар .

Бендедин кьил акъат тийир
И вуч ятIа ихътин азар?
Зи дердиниз дарман ийир,
Яраб гъа устIар гъинава?

И фана дуьнья паталди
Чалишмиш жез йифиз, юкъуз,
Намруда хъиз ялдай вуна,
Фикир тагуз кьейибуруз.

Азраил гъазур хъанава
Гила фекъир ви чан къачуз,
Ви хиялар яргъал алай,
Гила ви къастар гъинава?

Дуьньяда инсан жедани
Ажал, завал агъри-вачир ?
Шумудни са бенде ава
Мескен, макан, ери-вачир .

Гъар са касдин югъ ам я хъи,
РикIел жери багъри-вачир ,
Мейил, стха гъана-мукърай,
Эмин, ви дустар гъинава?

А. Агъаева акъудай кIватIалда и шиирдин маса вариатни «Дух-турханадай чар» тIвар алаз ва, бендер шаирди кхъейвал чпин кIа-лубда хтунватIани, бязи гафар хкатнаваз, цIарарин везин ханваз, гъалатIар ва гъавурда такъадай, метлебдин жигъетдай чеб чпихъ галаз къан тийидай чкаяр кваз гъатнава:

Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, ви гуьгъуьл ачух къар гъинава?
За хифетрин сан гуналди гана тамам жедани?
Жумла алем хъуй, мерекутни чар гъинава?

Къиникъ важиб я кьийибуруз чалай вилик...
Инсанарун хийир такIан гъа инсан чIуруд я хъи,

**Акур ксар аватІани гъасилу цин умуд я хьи
Дарман авуна, дава тахъай икІ тегьер азар гъинава?**

**Шукур хъуй ваз, сад аллагъ, зи рикІ чІулав , хъанва дар.
На халкъ авур ви лукІар иеси вун я, ятІа вид я къадар
Бендедин къил акъат тийир им вучтин я азар?
Агъади гайи дердиниз дарман ийир устІар гъинава?**

**Хифетдилаь бул затІ авач, шадвилер чаз масан я хьи,
Дустари чаз хийир-дуъа авуртІа чаз, гъам игъсан я хьи,
Зи рикІе са метлеб ава, а зи лукІ я, инсан я хьи,
Зи хиялар яргъал ала, гила вин къастар гъинава?**

**Дуьньяда инсан жедани ажал-завал, агъри-вачир?
Шумудни са бенде ава мескен, ватан, ери-вачир?
Гъар са касдин югъ им я хьи, рикІел къвери багъри-вачир
Мелик стха, хва амукуьуй, Эмин вин дустар гъинава?**

А.Агъаева и шиирдин кІаникай ихътин къейд авунва: «Б. Исмаилован кІватІалда гъатнавай жуьреда». Яни алимди шиир-дик са дегишвал кукхунвач. Хъанвай гъалатІар лезги чІалаз мукъва авунвай аджамдалди кхъенвай шиир дуьздаказ кІелиз тахъайвиляй арадал атанва. Ктабдин эхирдани и шиирдиз ихътин баян хганва: «Б.Исмаилован кІватІалдай къачурди я. Са-са тестикъунрунриз килигна, и чІал Эмина Дербентдин духтурханада къатканвай вахтунда Туьквезбаназ рахкурай кагъаз я».

Гъа и вариант, бязи дегишвилер ахкатиз, гуьгъуьнлай акъатай ктабрани гъатнава.

РикІел хкин: и шиир Гъ. Садыкъиди 1980-йисуз акъудай «Етим Эмин. Шиирар» ктабда «Гъинава?» ва 1995-йисуз акъудай «Вил атІудач дуьньядихъай» ктабда «Фана дуьнья, вавди я зун» тІварар алаз гъатнава. Эхиримжида шиир и саягъда ганва. 1980-йисан ктабда шиирдихъ гъалатІ яз маса шиирдин къве бенд акал хъхъанва. Ша чна хатадай хъувунвай а «алава» галачиз и вариантни кІел хъийин:

**Фана дуьнья, вавди я зун, вавди буьтуьн гъам жедани?
Агъади халкъ авуна, чаз гуьгъуьл ачух къар гъинава?
Зи хифетдин сан гуналди, кхъена тамам жедани?
Жумла алем эфенди хъуй – муракабни чар гъинава?**

**Къиникъ важиб я, къейибур чалай вилик шумуд я хьи,
Мусурмандин хийир такІан мусурманни чІуруд я хьи.
Акур ксар аватІа лагъ, аси лукІран умуд я хьи.
Дарман ийиз дава тахъай и тегьер азар гъинава?**

Ваз шукур хъуй, я сад Аллагъ, зи рикI сефил хъанава дар,
На халкъ авур лукIар иес вун я, гьелбет, вид я къадар.
Бендедин къил акъат тийир яраб им вуч ятIа азар?
И дердиниз дарман ийир, я Ребби, устIар гъинава?

Хифетдилаи бул затI авач, шадвилер чаз масан я хьи,
Дустар уртIа хийир-дуъа – ам чаз еке игъсан я хьи.
Зи рикIе са тIалаб ава, аси лукI я, инсан я хьи:
Ви хиялар яргъа амаз хъайла, ви къастар гъинава?

Дуъньяда инсан жедани ажал, завал, агъривачир,
Шумудни сад бенде ава мескен, мяден, еривачир,
Гъар са касдин югъ ам я хьи, къилив къвери багъривачир.
Майил, стха, хва амукуъуй – Эмин, ви дустар гъинава?

И вариантда, аквазвайвал, А.Агъаева туькIуьрай ктабда «Духтурханадай чарче» авай къил акъат тавуна амукунавай бязи чкаяр, месела, «мерекуьт» гаф «муракаб» гафуналди эвезнава. «Дуънья-диз» тIвар алай вариантда «муракаб» гафуниз «чернил» гафуналди баян ганвай А. Агъаева «мерекуьт» гафуниз баян ганвач, Гъ. Садыкъиди вичив гвай вариантда «муракаб» «чернильница» яз таржума авунва. «Духтурханадай чарчин» къвед лагъай бендина авай «Къиникъ важиб я къийибуруз чалай вилик...», «Акур ксар аватIани гъасилу цин умуд я хьи / Дарман авуна, дава тахъай икI тегъер азар гъинава?» хътин цIарарин мана Гъ. Садыкъидин ктабда дегиш ва тайин хъхъанва.

Гъ. Садыкъиди туькIуьрай ктабра авай къве вариантдин муькуь бендерани куьлуь-шуьлуь дегишвилер хъхъанва, абур алимди абур са гъихътин ятIани чешмейрикай даях къуна хъувунвайбур хъун лазим я, амма гъи чешмеяр ятIа къалурнавач (Е. Эминан гъа са чIаларин жуьреба-жуьре варианттар алимдин хсуси архивда аваз хъайиди малум кар я). Эхиримжи бендинин эхиримжи цIар, и макъаладин сифте къилъай гъанвай вариантда хъиз, хъхъанва: «Майил, стха, хва амукуъуй, Эмин ви дустар гъинава?» «Духтурханадай чарче» авай Меликан тIвар «майил» гафуналди эвез хъувунва.

ЯтIани шиирди мад суалар арадал гъизва. Шаирдин зурба ивиррикай сад тир и эсердал мад гъилера муькуьфдивди акъваз хъувун лазим жезва. Чи ихтилатда чна Гъ. Садыкъиди раижнавай вариант гъиликда.

Шиир, са шакни алачиз, шаирди вич месел алай чIавуз, вичин яратмишунрин эхиримжи паюна кхъейди тайин жезва, вучиз лагъайтIа ана ихтилат чара жагъин тийизвай азардикай ва ада кирам-диз гузвай къван азабрикай физва.

Аламатдин кар ам я хьи, сифтегъан бендинай аквазвайвал, вичин хсуси тIал умумиди ийизва, ам вичикай ваъ, дуъньяда уьмуьр

гьалзавай инсанда ацалтзавай зегьметринни хажалатрин заланви-
ликай рахазва: «Агъади халкъ авуна, чаз гуьгьуьл ачух кьар гьинава?» Инал ихтилатни дуьньядихъ вичихъ элкьвена ийизвайди я. Кьилди вичин тIварцIихъай кхьиз, амай вири инсанар фикирда аваз рахазвай чкаяр Эминан маса шиирризни, иллаки адан уьмумьрдин эхиримжи ирид йисан кьене кхьейбуруз хас лишан я. Вири алем-дикай, инсаниятдикай чирвилер, савад авай эфенди хъана, са инсандин дердер-гъамар чарчел кхьиз хъайитIа, адаз я чар, я кхьидай ранг акъакьдач, лугьузва шаирди. Им шииратдин зурба метафора я. Ам Эмина масадбурувай кьачунвайди туш, вичин рикIяй атанвайди я.

Кьвед лагъай бендинай чаз вуч аквазва? Ина авай фикирар, винেলাй килигайла, чеб чпивай яргъабур я. Сифте цIарцIе шаирди вич рекъизвайди гьиссзава, амма ам кьиникьикай секиндиз, са кичIевални авачиз рахазва. Ада кьиникь са бедбадбахтвал хьизни ваъ, «важиб» хьиз, герек кар, инсандин мажбурнама хьиз кьабулзава. Амма и бендинин кьведлагъай цIар масанихъ кьекъвезва, и карди кьетIендиз фикир желбзава: «Мусурмандин хийир такIан мусурманни чIуруд я хьи». Инал кьиникьинни мусурмандиз «мусурмандин хийир такIан» хьунин арада вуч алакъа хьуй? За кьатIузвайвал, им хатадай, шаирди фикир таганвайвиляй хъанвай кар туш. Шаирди вичин рикIяй атайвал кхьенва. И чпивай яргъа кьве цIарцIин манадин садвал абурун арада чуьнуьх хъанва: аквар гьалда, ажал вилив хуьз месел алай шаир кьена алатна кIанибур тахъана авачир. Гъа и кардиз инал Эмина «мусурмандин хийир такIан» хьун лугьузва. Гуьгьуьнлай кьвезвай кьве цIарцIи кьалурзавайвал, ада эвелни-эвел гъахьтин «чIуру мусурманриз» кьез ихьтин дарман тежесвай азардин ери-бине вуч ятIа гъам лугьуник умуд кутазва.

Амма бендейрин кьил и азардай акъатзавач. ИкI тирди пуд лагъай бендинай аквазва. Ина шаирдин рахунар Аллагъдихъ элкьвезва. Вири гъада халкънава, виридан кьадар-къисмет гъадан гьилева. Вич аси лукI яз кьазвай Эмин вичиз Аллагъди кхьенвайдал рази я. ЯтIани шаирди азаррин дава-дарманни Халикьдив гвайдахъ иман ийизва, умуд квадарзавач: Аллагъдивай адаз вичин дердиниз дарман ийир устIар кIанзава.

Кьуд лагъай бендина шаирдин ихтилат мад хифетрал хквезва: хифетар дуьньяда бул я, амма шадвилер хьуникни умуд кутун тавуна жедач, шадвилери дердер кьезиларзава. Ихьтин шадвилерни Эминаз дустари ийидай хийир-дуьадай кIанзава. Ина шаирди дустарин дуьаяр игьсандив гекъигзава. «Игьсан» гафунин са шумуд манадикай чун «Дустариз» шиирдикай кхьенвай «Керематарни ишараяр» макъалада раханай. ЯтIани кIелзавайдан рикIел хкин: «игьсан» – рикIин ачухвални сидкъивал, дугъривални кьенивал; садакьаяр гун, мергъаметдин крар авун; кьенвай кас рикIел хкIун яз хуьрекар гун я. Инал шаирди дустари вичиз ийидай хийир-дуьа

чІехи мергъаметдин кар, абурун рикІерин ачухвал, михъивал жеда лугъузва.

И цІарцикай хкатзавай гъакъикъат, лагъайтІа, масад я: тІаз дарвиле авай Эминан патав дустар къвезмач, абурун рикІел Эмин алапатІани чизвач, ятІани шаирдин рикІелай абур физвач, анжах гъабурун мергъаметлувиливай, регъимлувиливай, рикІин чІехивиливай ва ачухвиливай Эминан дерт къезилариз хъун мумкин я.

И бендинин пуд лагъай цІарни къуд лагъай цІар сад садав такъазвайбур хъанва: «Зи рикІе са тІалаб ава, аси лукІ я, инсан я хъи: / Ви хиялар яргъа амаз хъайла, ви къастар гъинава?» Шаирдин рикІе са тІалаб ава, амма ам гъихътинди тиртІа тайин жезвач. Аквар гъалда, бендинин къуд лагъай цІар им маса бендиниз талукъди я, адан чкадал Эминан рикІе авай тІалаб квекай ибарат тиртІа, гъам ва вични дустарихъ элкъуърнавайди хъун лазим тир. Чавай ам, шиирдин маса кхъинар жагъун тавунмаз, тайинариз жедач. «Ви хиялар яргъа амаз хъайла, ви къастар гъинава?» гафарин манани са акъван ачухди яз аквазвач. Якъин, и цІарцІикни са ни ятІа хкуърнава, адан мана какадарнава, «рагъуларнава».

И бендинин къуд лагъай цІар вичин чкадал алайди чаз макъаладин сифте кыля гъайи вариантда авайди аквазва. Ана авай къве бенд ширдин бинедин кІалубда хтуна кІел хъийин:

**И фана дуьнья паталди чалишмиш жез йифиз, юкъуз,
Намруда хъиз ялдай вуна, фикир тагуз кьейибуруз.
Азраил гъазур хъанава гила, фекъир, ви чан къачуз,
Ви хиялар яргъал алай, гила ви къастар гъинава?**

Сад лагъайди, къуд лагъай бендинин къуд лагъай цІар и бендинин къуд лагъай цІарцІин чкадал вичин тартибда ава. Яни и цІарцІелди шаирдиз лугъуз кІанзавайди тайин фикир я: и дуьньядин крар патал ялиз, кыникъикай фикир тийиз («фикир тагуз кьейибуруз»), рикІе «яргъал», чІехи хиялар аваз уьмуър тухвана, гила, ажал атана япал акъвазнавайла, вири мурадар-къастар къуватдай аватнава, квахънава.

И бендина шаир вичихъ элкъвена рахазва. Адан суалдик ягъанатдин тавни ква.

Ина гъалтзавай Намрудан тІварцІини фикир желбзава. И тІвар шаирдин «Дуьнья гъей!» шиирдани гъалтзава:

**Фана я вун, дуьнья, гъич садаз тахъай,
Давуд халифа яз, Давудаз тахъай,
Акъван кІевиз къуна, Намрудаз тахъай;
Низ хъана бес вакай дарман, дуьнья гъей?!**

И царарай Намруда дуьнья кевиз кьурди, яни ада вичихъ ажал галайдакай фикир тавурди аквазва. Чун вичикай рахазвай шиирда Эмина вич Намрудав гекъигун аламат жедай кар я.

Намрудан тIвар кьадим гзаф чешмейра ава ва жуьреба-жуьре кхьизва: Нимврод, Нимрод, Немврод. Библиядин Кьадим икьрардиз талукъ риваятра ам зурба пагъливан ва гъуьрчехъан яз, адахъ вичин чилер, пачагълугъ авайди яз кьалурнава. Бязи алимри Намруд кьадим шумерринни аккадрин гъуьрченни дяведин гъуц Нинурта яз гьисабзава. Бязи алимрихъ Нинурта-гъуц ашурррин тарихда хъайи гьакъикъи пачагъ Тукульти-Нинуртадин тIварцIелай арадал атанвайди хъунин гиманарни ава. Намрудан тIварцIин мана «акси яз кьарагъун» яз кьабулун адет хъанва.

Чувудри Намруд Бабилдин минара эцигайбуруз регъбервал гайи зурба кас яз кьабулзава, кьадим Бабил ва Нинев хътин зурба шегъерар эцигайдини гьам яз гьисабзава. Риваятдай аквазвайвал, Аллагъдиз Бабилдин зурба минара эцигуникай кевиз хъел атанай, адаз им инсанри чпин такабурлувал кьалурун яз акунай, ада, инсанривай чеб чпихъ галаз меслятар ийиз тежедайвал, абурун чIалар какадарнай, инсанар чеб чпин гъавурда ахкъан тийиз хъана. Къилер какахъай абур чпин гъиле авай кар гадаруниз ва кьуд патахъ чкIиниз мажбур хъанай.

Мусурманрин риваятра Намруд зулумкар ва бутриз икрамзавайди яз гьатнава. Ам вичин чIехи кьушунни галаз Ибрагъим пайгъамбардин – Аллагъдин дустунин аксиниз фена. Пайгъамбар, лагъайтIа, адахъ галаз акъажунриз текдаказ экъечIна. ЯтIани Аллагъди вичин дуст кIаник акатдайвал авунач: пайда хъайи ветIерин зурба лужари Намрудан кьушунар элкьуьрна кьуна. Ам магълуб хъана. Бабилдин минара эцигунни кьилиз акъудиз тахъай Намруд чпиз як гузвай кьуд лекърехъ гилитIнавай кьватида аваз цавуз хкаж жез алахъзава. Чил вилерикай хкатайла, ада цавуз хъелер ахъайзава, абур Джабраил малайикди, ивидай хъурнаваз, элкьуьрна Намрудал рахкъурзава. Намруда вичи Аллагъдал хер авуна лугъуз фикирзава. Гьа икI ада мад кьуд виш йисуз чалкечил уьмуьр тухузва. Малайикди адаз гунагъар хиве кьун, туба авун теклифзава, амма ада вичихъ галаз Аллагъдиз женгиниз экъечI лугъузва. И гъилера мад ветIерин лужари адан кьушунрал вегъизва. ВетIерикай сад Намрудан нерин хилъй адан мефтIедиз гьахъзава. Гъашаратди адаз яхцIур йисан кьене чIехи азабар гузва. Анжах са дуьшуьшда – кIашуналди кIавузар гатазвай чIавуз Намрудан азиятар кьезил жезвай.

Гьа икI, Намрудакай гзаф риваятар ава. Етим Эминаз абур хъсандиз чизвайди чаз аквазва. Намрудан тIвар вичин шиирра туналди, шаирдиз, адан зурни такабурвилер гъаваянбур хъайивал, уьмуьрда вичин гзаф алахъунарни гъаваянбур хъайиди кьалурзава. Гьа са вахтунда инал шаирдиз вич мефтIеда тIветI гьатнаваз азабрик квай Намруд хъиз хъанвайдини, вичин азабарни гъадан хътинбур тирдини кьалуриз кIанзава. Аламат жедай кар ам я хъи, ихътин азиатрик вич квайтIани, Эмина вичин шаирвал ийизвай, ада шииратдин зурба метафораяр туькIуьрзава. Налугъуди, адаз, , шиирар кхьини

Намрудаз кІашунив кІавузар гатуни гузвай хьтин регьятвал гузвай.
Вичикай ихтилат физвай шиирдин эхиримжи бендинални акъваз хьийин:

**Дуьньяда инсан жедани ажал, завал, агъривачир,
Шумудни сад бенде ава мескен, мяден, еривачир,
Гъар са касдин югъ ам я хьи, кылив къвери багъривачир.
Майил, стха, хва амукуьуй – Эмин, ви дустар гынава?**

Инани суалар кудзавай чкаяр авачиз туш. Месела, къвед лагъай цІарцІе авай «мяден» гаф са квелдини я санлай шиирдихъ, я и цІарцІин манадихъ галаз къазвайди туш, ам «чаради» я, шаирдин гъили кхъенвайди туш. Агъед Агъаева акъудай ктабда авай къве вариантда сана «макан», муькуьна «ватан» ава. Ибур чеб чпиз муьква гафар я. Эминан гъиликай хкатай шиирда гъа ибурукай сад хъайидал шак гъиз жедач. Чи фикирдалди, а гаф «макан» хъун мумкин я, вучиз лагъайтІа «шумудни са бенде ава ватан авачир» лугъун дуьз жедач. Ватан виридахъ ава, вуж гына ханватІа, гъанаг адан ватан я. Ихьтин ибара метафора хъиз лагъайтІани жеда, амма и цІарцІин къурулуш метафорадин патаривайни тефенвайди аквазва, ам ачухдаказ лагъанвай са тайин фикир я.

Куьрелди, бендинин сифте къве цІарцІин мана ихьтиндин я: дуьньяда къиникъ, завал, азар авачир касни авач, ва чпин кылел къав алачир, кІвал («мескен»), акъваздай, къил хуьдай, уьмуьр гьалун патал вири булдалди авай чка («макан»), чил («ери») авачирбур гзаф ава.

Гъа икІ, шиирдин эхиримжи бендинин сифтегъан къве цІарцІе шаир мад дуьньядин гьаларал хквезва. Ада и къве цІар вич атанвай гьал къалурун патал лугъузва: тІал-квал виридахъ гала, амма кІвал-югъ, макан-ери авачирдан гьалдиз инсан, ам багърийрини архайри гадарнавайла, дустари рикІелай алуднавайла, къвезва, яни акърабайри гадарнавай инсан – им кІваливай, йикъавай, вичин бинедивай хъанвай кас я. Им зурба фикир, весият я. Бендинин къуд лагъай цІарцІе гъа и весият шаирди низ талукъарнаватІа, гъам хъун лазим тир. Амма чи гъилик квай вариантра и цІар къве жуьреда хъанва: «Мелик стха, хва амукуьуй, Эмин вин дустар гынава?» ва «Майил, стха, хва амукуьуй, Эмин ви дустар гынава?» Къве жуьредини суалар кудзава.

Зи къатІунрай, и цІар «Мелик стха, вах амукуьуй – Эмин ви дустар гынава?» хъун лазим я. И фикирдал атунихъ са шумуд себеб ава.

Сад лагъайди, и шиирдин бязи вариантра Меликан тІвар къунва. Меликанни Эминан араяр туькІвейбур туширдакай халкъдин арада хейлин ихтилатар ава, акІ тирди Эминан чІаларайни аквазва. Ида-лайни гъейри, и цІарцІин маса жуьрейра авай «майил» гаф вичин чкадал алач. Нин майил, вуч майил ятІа тайин туш.

Къвед лагъайди, рекъизвай Эминахъ адан патав къведай хва авачир. Шаирдин мукъва-къилийрин ва Гъ. Садыкъидин лугъунрай, Эминан къве рушан – Къизхануманни гъвечІи руш Муслиматан арада пуд хва – Абубакар, Мегъамед ва Муъгъуьдин тІварар алай ругул аялар хъана, абур лап гъвечІизмаз къена.

Шаирдихъ Эйлихан лугъудай вах авай ва ам, документрай аквазвайвал, Меликан патал алай. ГъакІ хъайила, «хва» гафунин чкадал «вах» хъун гъакъикъатдиз мукъва яз аквазва.

И цІар гъа ихътин манада ава вичин бинедин тартибда гъат хъийизва. Рекъиз месел алай шаирдиз вич Мелик стхадини ваха «атІуникай» са акъван дерт авазни аквазвач, адан дерт вичин патав дустар тахтун я. Дустар, дуствал Эмин патал вуч тиртІа, чна «Дустариз» шиирдикай кхъенвай «Керематарни ишараяр» макъалада ихтилатнава.

Санлай къачурла, и шиир Эминан зурба ивириккай сад я. Ам са низ ятІани кхъенвай чар яз къабулун дуьз туш. Ам шаирди вичин яратмишунрин эхиримжи йисара кхъенвай чІаларин жергедиз талукъ ва абуре лагъанвай фикирар давамарзавай, гегъеншарзавай ва ахцІурзавай эсер я.

Шиирдай тайин тахъана амукъзавайди анжах са чка – «Зи рикІе са тІалаб ава, аси лукІ я, инсан я хъи...» цІарцІелай гуьгъуьниз хъун лазим тир тІалаб я. Ам куькай ибарат тиртІа, гъам чир хъувун герек я.

И жигъетдай бязи гиманар арадал татани авач. И цІар «Дустариз» шиирда авай «Вил атІудач дуьньядихъай – ширин я, / Айиб мийир, инсан я, лагъ дустариз» мукъва я. И шиирда «ТІалабирди чпивай зи къастари / Хийир-дуьа, игъсан я, лагъ дустариз» гафарни ава. Чун вичикай рахазвай шиирдани «Дустар уртІа хийир-дуьа – ам чаз еке игъсан я хъи» гафар ава. И къве шиирдани «игъсан» гаф гъалтзава. Ам шаирди гъар шиирда вичин къилдин манада аваз – «Дустариз» шиирда «рикІин, ниятрин, фикиррин ачухвал, таб-гъилле квачирвал, дуьзвал, дугъривал, къенивал» яз ва чун вичикай рахазвай шиирда, чна винидихъ къейд авурвал, «иман гвай ксари ажуз, юхсул, кесиб хъанвай язухриз гузвай садакъа» яз гъиликнава. Къвед лагъай дуьшуьшда шаирдин тІалабун дустарин патай са жуьрединни «игъсандихъ» галаз алакъада авач.

Белки, шаирдин тІалабун дуьньядихъай вил атІун тавуниз, ам ширин хъуниз талукъ тиртІа? А сир фана дуьньядикай къил къакъудиз кІан тахъуна авайтІа? Им бине авай гиман яз къуртІа, Эминан шаирвал адан мусурманвиливай къерехдиз алатзава. Ида Эминаз мад гъилера вичин шаирвал инсанри къабулнавай адетрилайни къайдайрилай, яшайишдин къурулушдилай вине тирди къалурзава. Гъа и кар себеб яз, мумкин я, шаирдин чІалар кхъин хъувур «диндал кІеви» ксари а цІар арадай акъудунни.

Гъар вуч ятІани а тІалабунин дарман дустарив гвай.

ИкІ тирди шиирдин эхиримжи гафарини тестикъарзава.

Сатира ва юмор

Абдуселим ИСМАИЛОВ

КЯМИР АЯЛДИК...

Рагъман дах ахварикай уях хъайила, Кальян дагъдин кукIваз анжах экуьнин тав янавай. Ам мукъуфдивди гъилер-чуьхуьнар къачунив, ахпа капI авунив эгечIна.

Къецел секин тир, серин тир. КапI куьтягъна, къазмадай гъаят-диз экъечIай ам, къил чIугуна, чардахдик фена. ТIваларин винелай эКIянавай литинин патар туькIуьр хъувуна, ам инал яргъи хъхъана.

Рагъман дах ахварин хиялдиз хъфенвай, амма яргъалди ксудай мумкинвал адаз хъанач.

-Аллагъу акбер!.. Аллагъу акбер!..- галукъна адан япарихъ.

Рагъман дахди вилер ахъайна. Акуна хъи, югъ саки ачух хъанва ва дехънен анжах экуьнин тав янавай дагъдин къил ракъинин яру нуларик ква.

-Аян сала-а-а-ат!..- давамарна азанчиди.

-Им гъи вахт я и гурцIулди азан язавайди?- вилерив заландиз лупI-лупI ийиз таз, суал гана Рагъман дахди.

-Вич ахварай аватай вахт я ман,- нарази яз жаваб гана адан суал-диз Секинат бажиди.

-Вун и зи къилихъ вучиз галайди я?

-Къилихъ галач зун, кIвачерихъ гала. Лагъ заз, вуна а гадади ий-извай кардиз тегъне вучиз язава?

-Тегъне туш, я залум, гъар са кардиз вичин вахт авайди я.

Рагъман дахди заландиз къил хкажна ва чин азандин ван къевзай патахъ элкъуьрна.

-Адаз хъсан чка жагъанва хъи,- мягтелвал квай хъвер атана адан чиниз, къазмадилай винелди кIунтIал алай чIехи синерин зурба къванцел акъвазна, са гъил япал эцигнавай хтул акуна.- Гила чи хуьре халис фекъи жеда-а-а,...- алава хъувуна ада.

-ГъакI лагъа, Рагъман,- шад хъана Секинат бажидиз.- Азан вичиз мус кIандатIани ярай, амма са кIус хъуьтуьл фу недай рехъ хкъарай.

-Чна незвай фу хъукъвайди я ман?!

-Вун са куьнинни гъавурда авач, я хвайди. Вун хътин чубанрин-ни нехирбанрин вахтар алатна. Гилан девир фекъи-фахрайринди я. Кямир аялдик...

ТИКЪ - ТИКЪНИ ТІАКЪ - ТІАКЪ

Югъ чими жез эгечІнавайла, Рагъман дах къазмадал хтана. Къ-уьнел алай дергес хутун таран хилехъ вегъена, ада, гъа и таран тандал алкІурнавай къапунай яд ахъайна, гъилер чуьхвена, са шумуд капаш яд чинизни ягъна. Вич галатнавайди чирзавай къекъуьнралди ам къазмадиз гъахъна.

- Вун пара галатнавай хътинди я гъа, Рагъман,- рахана чай авай термосни истикан-къаб гъиликди ийизвай Секинат бажи.

Рагъман дахди, ам рахун тавурдай къуна, вич, адет яз, ял акъада-риз къаткизвай тахтадихъди тади авуна.

- Дергес хци тушир ви,- рахана Секинат бажи.- Чай цадани за ваз?

- Цуз,- гъяз авачиз жаваб гана Рагъман дахди.

- Бес фу недачни?

- Цихъ гъарарат я зун, сифте чай хъвада...

- Заз чизвай вун къе гзаф галатдайди.

- Ваз гзаф крар чидайди я...

- Вуна закай ягънатар ийимир, садра лагъ – ви дергес ни гатанай?- Рагъман дах къатканвай тахтадин патав гъвечІи, аскІан стол чІугуна, адал туьнт чай авай истиканни шекердин къаб эцигна Секинат бажиди.

Итимди вичин суал япалай тийидайди чиз, ада гъасятда жавабни гана:

- Сев Мегъамеда...

- Сев Мегъамеда дергес гатайла, зун галатдани?- хъел атана Рагъман дахдиз ва ада истикан авачир гъилелди шекердин къапунал алтІушнавай хузарин луж чукурна.- ХупІ лагъ-лагъ ийиз кІандачни ваз!?!..

- Лагъ-лагъзавач за, я яхва, зун рахазва. Вучиз лугъузвани за? Адан кІутадин тІикъ-тІикъ зав агакъна эхир.

- Алла-а, вун вуч лугъуз гъалават хъанва зал? Вуч хъанвай адан тІикъ-тІикъдиз?

- ТІикъ-тІикъдиз – са затІни. Абур ада вичин дергес гатадайла акъатзавай сесер тир.

- Бес зи дергес гатадайла гъихътин сесер акъатзавай.

- ТІакъ-тІакъ, тІакъ-тІакъ...

- Ахпа вуч хъана?

- Ахпа вуч хъанани, чан Рагъман? Вичинди гатадайла, ада дергесдин мурз кІавузардин къерехдал эцигна, ви дергесдин мурз – кІавузардин юкъвал. Вичин дергесдин мурз ада кІутадин синевди гатана, ви дергесдин мурз – кІутадин юкъвавди. Гъавиляй, адан дергес гатадайла, тІикъ-тІикъдин ванер акъатзавай, ви дергес гатадайла – тІакъ-тІакъдин. Ам вичин векъяй далудиз гъекъни акъат

тавуна хъфена, вун гъекъедин перчІил яз, кам камунихъни техкъвез хтанва.

- Ваз адан далу гынай акуна, я залумдин руш?

- Акун шартІ туш-йе,- хъвалахъ хътин капашдив вичин къилин кичегъ гатана Секинат бажиди,- и чкадив къатІана кІанда

АХВАР

Югъ ачух хъана. Рагъман дахди, парахдин сивихъ галай тІалака галудна, лапагриз куъст авуна. Секинат бажиди, сарниж къачуна, кал ацаз физ, маларин парахдин сиве авай турвакъ акъудна.

Са арадилай къазмадивай яргъаз акъатнавай кІеретІдин гуьгъуь-низ физ рекъе гъатзавай Рагъман дахдиз ацІай сарниж гваз парах-дай къазмадиз хквезвай Секинат бажиди лугъузва:

- Заз вуч ахвар акунатІа, чидани, я Рагъман?

- Каци нагъвар нез,- ягънатдин хъвер кваз рахана, чумахъдиз гъил ийизва Рагъман дахди.

Къвед-пуд сят арадай фейила, лапагар Гъетегъ таран кІаник кун-дал хкана, Рагъман дах къазмадал хквезва.

- Вуна зи ахварихъ яб агалнач гъа, Рагъман,- къаршиламишна ам Секинат бажиди.

- Адалай ваз, термусдай са чай цайитІа, хъсан я,- нарази я Рагъ-ман дах.

- Чай за цада, ам каци хъванвач, ахварихъни яб агала ман...

- ГъинвачтІани, сусаз гада хъанва,- вич вичив хъиз, рахазва Ра-гъман дах.

- Ваз гынай чида, я Рагъман? Яраб жеда жал? Алукъда жал зи ахвар?

- Ви ахвар алукъ тавуна, чи каци къифни къазвайди туш.

- Акуна-йе, Рагъман. Валлагъ, акуна. ГъикІ акунани-йе?- шад же-зва Секинат бажидиз, Рагъман дахди кисна чай хъваз акуна.- Аква-зва заз: эвериз-эвериз чи хуъревай гъаятдиз рагъметлу те къвезва...

- Кис, вунни вичин патав агъа дуънедиз тухуз кІанзавайди я,- чайдиз хупІарин арада рахазва Рагъман дах.- Я туш, ам чи кицІи къув язавай ара тир...

Секинат бажидив адан гафар агакъзавач, ада ахвар давамарзава:

- ЭкъечІзава зун гъаятдиз. Аквазва заз, ам, гъич рахунни тавуна, атайвалди хъшузва...

- Вун галачиз хъшуч,- ягъанатзава Рагъман дахди.

- Хъшана, Рагъман. Амма адан чкадал гъаятда са яргъи крчар алай гъер амукъна.

- АкІ хъайила, ви каци нагъвар тІуьн гъахъ я – ханва ви суса гада...

Бирдан къацІалай телефондин трубкадай чІагъандин мецер ра-хана. Секинат бажи тарпна къарагъна.

- А турупка зав гице садра!- чинавай ягъанатдин хъвер цІрана, буйругъ гана Рагъман дахди.

- Им вуж ятІа жал?- вич теспача яз кълурна Секинат бажиди.-
Хуърйя ятІа гъа?

- Зав гице! Зав гице!- хъл авайда хьиз, трубка кълчуна Рагъман дахди.- Алё...Хъсен я. Гъамни хъсензава. Вуч мубаракрай? Мус хъайиди я? Накъ?.. Чаз зенгни авурди я?.. Ваъ, заз лагъанач...Куъ Секинат бажиди экуън кыляй заз ахвар ахъайзавайди гъавиляй я ман, угъ, вич текъей гадни татуй, кьейи кьуьдни... Вуч ахвар жеда - каци нагъвар нез...

Кардин гъавурда акъур Секинат бажи, кыл кІарцІи ягъайди хьиз, кълмадай экъечІна. Ахпа, са вахт фена, кълмадиз хтайла, ада Рагъман дахдиз хълагъна:

- Ваз хъл кълемир, я Рагъман. Ахвар заз сенфиз ваъ, накъ йи-физ акурди тир. Хуърйя зенг авурди, и кат-галтугунин гъиляй, гъич рикІелни хтаначир...

ВИЛИ ЛАМ

Им хъуьтІуьз хъайи кар я: Рагъман дахни Секинат бажи дагъда ваъ, хуьре авайла.

-Я Рагъман, ваз варцихъай эверзава,- лагъана кълецелай кІвализ хтай Секинат бажиди.

-Ни эверзава?

-Инихъ садрани акъат тийидай Шагъ атанва.

-КІвализ ша, вучиз лагъанач?

-Жува ша лагъ, за лагъана, атанач.

Рагъман дах кІаник мертебадиз эвичІна.

-КІвализ ша тІун, я Шагъ,- ван кълурна ада кълурукай.

-КІвал кълени хъуй, Рагъман. Тади дерди ква. Са геренда жув инихъ экъечІ,- варцихъай жаваб гана Шагъа.

Адетдин жузун-качужун авурдалай кълухъ, Шагъаз вичин дерди лугъуз кІанзавай арада, варцин хиле чІигъ авуна ва анай Секинат бажидин кыл акъатна.

-Хъайи кар авани, я Шагъ?- суал гана ада.

Шагъ вуч жаваб гудатІа течиз амукъна.

-Эхъ,- куьмек гана адаз Рагъман дахди.- Шагъан лам квахънава.

-Шумуд югъ я, я хвади?

-Са гъафте,- Шагъаз тамашиз, вилеринбур авуна Рагъман дахди.

-Ам жанавурри кукІварначтІа чидани, хвабур? Ранг гъихътинди тир ви ламран?

-Вилиди,- зарафатсуз лагъана Рагъман дахди ва алава хълуна:- Ахцегъри лагъайвал – фичІиди,- хълурена ам, варцихъ элкълена.

-Вилиди! ФичІиди!- хъл атана Секинат бажидиз.- ЯтІа, ам кыле-леваз кукІварна! Жанавурдин сарариз кый!..

Ягъанатдин гъавурда акъур Секинат бажиди, кыл кълнез чІух-гуна, варцин хъл хълелди гелячна.

Къаравилияр

* * *

Туьна-хъвана гъарнихъ сад чпин квалериз хъфиз кланза-
вай итимри таксидиз эвер гузва.

-Са машин хъайила бес я,- лугъузва абуру,- ихтилатар-за-
рафатарни давамарда чна рекъера.

Вил алаз акъвазнава абур, амма такси атана акъатза-
вач.

Эхирни абурун патав гъа чеб хътин яшда авай са итим
къвезва.

-Багъишламиша, такси эвер ганвайбур куьн яни?-хабар
къазва а касди.

-Эхъ,- жаваб гузва кефли итимри пуд сесиналди.- Атана
акътзавач саклани.

-Ингъе, атанва зун.

-Вун вуж я?

-Зун таксист.

-Бес ви машин гъинва?

-Атла куьчедал члур хъанва.

-Акл хъайила, чна вакай вучзава?

-Эгер куьне эверна зун атанватла, за куьн квалеризни
квачи-квачи рекъе хутан ман...

* * *

Усугъчайдин куьчедал акъвазна жегъил мугъмандини чка-
дин эгъли итимди ихтилатар ийизва.

-Яраб,- лугъузва жегъил мугъманди, вич крарин гъавурда
ва чирвилерин гъуьндуьрда авайди чириз,- и дагъларикай
гъикъван риваятар аватла?!

-Па-ра!- тестикъарзава эгъли касди.

-И вилик квай дагъдин тлвар гъим я?

-Гетин дагъ.

-Адакай риваят авачиз жеч.

-Авайди я.

-Ахъая ман.

-Ахъайда, чан хва. Вилик вахтара чеб чпел ашукъ хъанвай

рушни гада, хуьруькай-кIваликай кьил къакъудна, гьа и дагъдин чинай винелди кIуквал къван экъечIна.

-Ахпа, ахпа...

-Элкъвена хтанач абур.

-Бес гьиниз фена? Абурун кьилел вуч атана?

-А патахъай гьа икI дагъдин кIане авайди Кьуьчхуьр я. Гьаниз эвичIна, заз чиз.

* * *

- Пагъ, чи кIвалевайбуру къачузвай къван дарманар!- лугъузва паркда къекъвез вахт акъудзавай итимрикай сада.- Гьи дахил, гьи шкаф ахъагъайтIани, дарманрин ни я къвезвайди.

-Мад аникай рахамир, дуст кас,- къуват гузва адан гафариз муькуьда.- Ваз хъсан я, вун вад лагъай мертебада яшамииш жезва, кьиф, кац герек къвезвач. Зибур аскIан кIвалер я. Кац тахъайтIа, кьифер алтIушзава.

-Хуьх ман кац.

-Хуьзва-е, амма адавай кьифер къаз хъжезмач.

-Вучиз?

-Вучиз лагъайтIа кьифериз экъязавай ракъарик кутазвай нисидин кIус кацери незва.

-Вучиз?

-Вучиз лагъайтIа кьифери адал кIвале гьинлай хъайитIани жагъизвай валерианка иличзава. Ам, лагъайтIа, кацерин рикI алай затI я.

Самур

Индекс годовой 63336

Индекс полутодовой 73895

